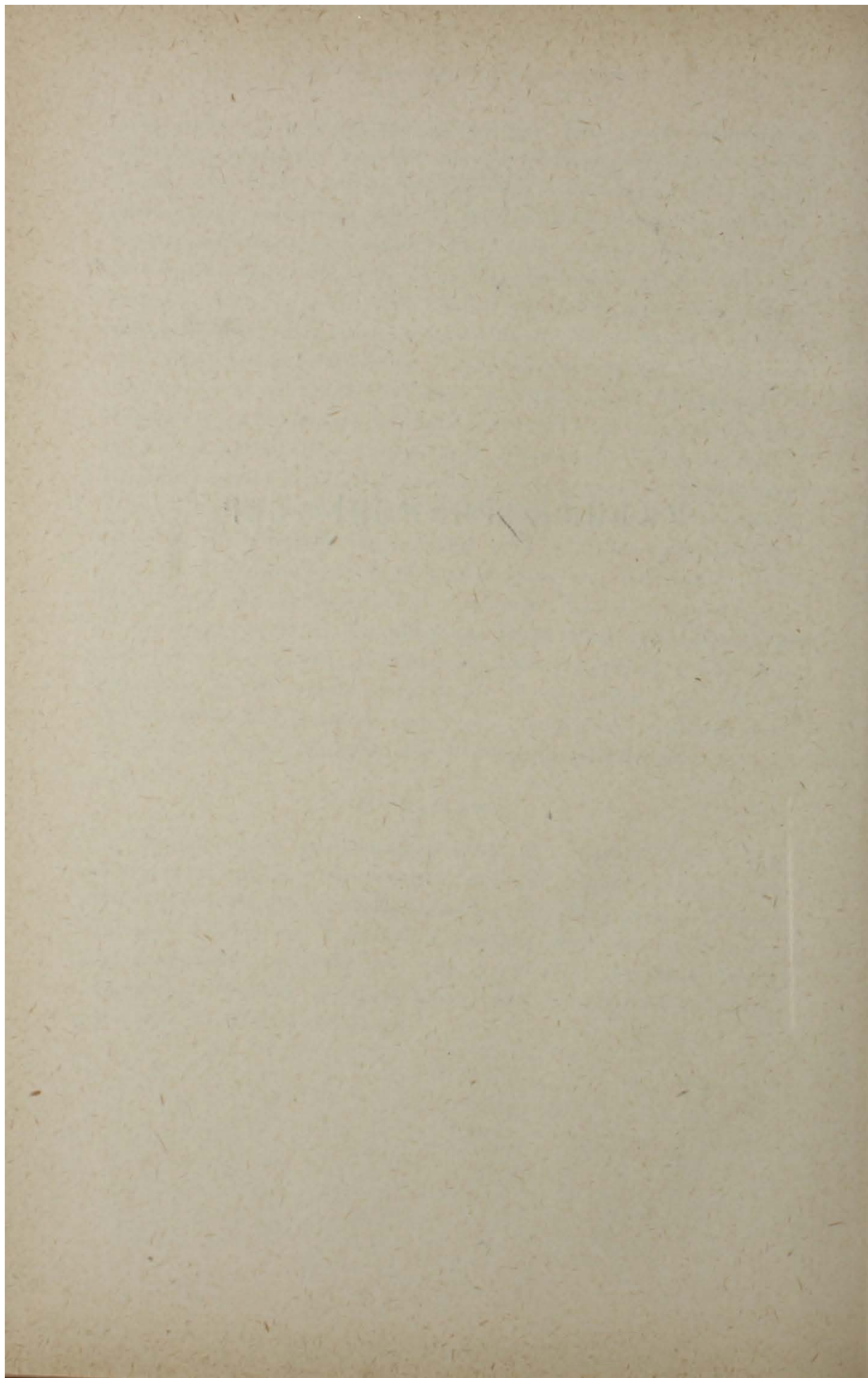

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

- 1 Հուստինիանոս կայսր (527—565): Մինչև 527 թ. իշխել է իր հորեղբայր Հուստինոսի հետ: Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս սույն աշխատության Առաջաբանում:
- 2 Բարբարոս բառը հունական աղբյուրներում չունի այն նշանակությունը, ինչ տալիս ենք մենք նրան այժմ: Հույները բարբարոս էին անվանում բոլոր ոչ հունական ժողովուրդներին իրենց համար անհասկանալի, կոպիտ թվացող լեզվի համար: (Հմմտ. Ստրաբոն, 14, 2, 28. „ὅτι καὶ οὐ τοῖς ἑσθέραις καὶ ἀργαῖς ἐκπεφωτισμένοι οὐτὼν κατ' ὄνομα τοιοῦται ἐπὶ τῶν ὁμοεξέσθων καὶ σκληρῶν καὶ τραχέως λαλοῦντων“): Մյուսներից էլ բարբարոս բառը դարձավ հավասարադոր օտարազգի, այլազգի, այլացեղ, այլալեզու, հասկացություններին:
- 3 Զորավար Բելիսարիոսը ծնվել է 505 թվականին Դարդանիայում: Երիտասարդ ժամանակ ապագա կայսր Հուստինիանոսի թիկնապահն էր: Երբ Հուստինիանոսը կայսր դարձավ, նա նշանակվեց Պարսկաստանի դեմ տարվող պատերազմի ղորահրամանատար: 527 թ. նշանակվեց Դարա ամրոցի կալազորի պետ: Այդ ժամանակ էր, որ Պրոկոպիոսը դարձավ Բելիսարիոսի խորհրդականը: 532 թ. Կոստանդնուպոլսում Հուստինիանոսի դեմ ծագած «նիկա» ապստամբության հիմնական ճնշողը Բելիսարիոսն էր: 532 թ. պարսկաբյուզանդական հաշտությունից հետո, 533 թ. Բելիսարիոսը գլխավորեց վանդալների դեմ մղվող պայքարը Աֆրիկայում: 535 թ. Բելիսարիոսը գլխավորեց վեստգոթերի դեմ մղվող պայքարը Իտալիայում: 540 թ. նա նորից գլխավորեց վերսկսված բյուզանդա-պարսկական պատերազմը, բայց սկրզբում անհաջողության մատնվելով, 541 թ. կանչվեց Բյուզանդիոն: 545 թ. նա նորից Իտալիայում էր գտնվում և գլխավորում էր գոթերի դեմ մղվող պայքարը: 549 թ. հետո մասնավոր կյանք էր վարում: Իր կյանքի վերջին տարիներին, 563 թ. մեղադրվեց Հուստինիանոսի դեմ դավադրություն կազմակերպելու մեջ: Բելիսարիոսը մահացավ 565 թ. մարտին: Պրոկոպիոս Կեսարացին նրան ամենամոռյալ գույներով է նկարագրում իր «Գաղտնի պատմության» մեջ:
- 4 Պրոկոպիոսն այստեղ ակնարկում է Հոմերոսի Իլիականի հետևյալ հատվածները, որոնք ժամանակին մատնացույց է արել Պրոկոպիոսի բնագրի հրատարակիչ Մալտրետուսը: Իլիական, Ե. 192, Ը. 267, ԺԱ. 370, 371, Դ. 123, ԺԱ. 390: Աղեղնավորների արհամարհված լինելը Հոմերոսի ժամանակ երեվում է Իլիականի ԺԱ երգի 385-րդ տողից:
- 5 Հոռոմայեցիներ: Բնագրում՝ Բωμαῖοι: Բյուզանդական աղբյուրներում հոռոմա-

լեցինք են անվանվում ոչ միայն լատինալեզու բնակչությունը, այլև հույն։ Միջին դարերում «հռոմայեցիներ» անվան տակ ենթադրվում էին հույները (այստեղից հալոց «հռոմները»), որովհետև «ΕΛΛΗΝ — հելլեն բառը ստացել էր նոր նշանակություն՝ հեթանոս, կռապաշտ։

6 Պրոկոպիոսը հաճախ պարսիկներին հին ավանդությամբ անվանում է մարեր։

7 Արկադիոս կայսրը, Թեոդոս Մեծի որդին։ Իշխել է Արևելահռոմեական կայսրության վրա 395—408 թթ.։ Պրոկոպիոսը և՛ բյուզանդական կայսեր, և՛ պարսից արքայից արքային, և այլ ժողովուրդների թագավորներին անվանում է βασιλεύς։ Մենք, երբ հարցր բյուզանդացիների թագավորի մասին է, թարգմանում ենք «կայսր», պարսիկների թագավորի մասին՝ «արքա», իսկ մնացած ժողովուրդների՝ «թագավոր»։

8 Խոսքը ապագա Խեոդոս Փոքր կայսեր մասին է։ Իշխել է 408—450 թթ.։

9 Հոնորիոս Թեոդոս Մեծի մյուս որդին էր, Արկադիոսի եղբայրը։ Իշխել է Արևմտահռոմեական կայսրության վրա 395—423 թթ.։

10 Ակնարկում է գոթական արշավանքները։

11 Տե՛ս ծանոթություն 6։

12 Հունարեն Ὑαζεργέρ (պարսկ. Yazdegerd)։ Խոսքը Հազկերտ Ա-ի մասին է (399—421)։ Մովսես Խորենացին Թեոդոս Փոքրի մասին դրում է հետևյալը. «վախճանեալ Արկադեայ փոխանակ նորա թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցան Թէոդոս փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վռամշապհոյ. բայց զմասն իւր ոչ հաւատաց նմա, այլ ինքեան կալաւ զործակալօք և խաղաղութիւն արար ընդ Յազկերտի արքայի Պարսից» (Գ, 54)։

13 Բնագրում Սառսաշուր (նույն անունն ունեցող մի այլ անձնավորություն Պրոկոպիոսի մոտ բերված է Սառսաշուր ձևով)։ Խոսքը պարսից արքա Bahram V Gōr-ի մասին է, Հազկերտ Ա-ի որդու (421—438)։ Թեոփանեսը ժամանակագրության մեջ նա հիշատակվում է որպես Γαρξάγης կամ Γαρξάγης (Վա-յի փոխարեն Go-, կամ ինչպես ենթադրում է Յուստին (տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, S. 362, No 14) փխ. Gōr Warahran-ի)։ Հիշատակվում է Եղիշեի կողմից Վռամ ձեվով (տե՛ս Եղիշե, Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 6), ինչպես և Մովսես Խորենացու (Գ, 56), Սեբեոսի (տե՛ս Սեբեոսի Պատմություն ի Հերակլին, Երևան, 1939, էջ 20)։ Այս Վռամի ժամանակ է, որ վերանում է հայ Արշակունիների թագավորությունը՝ 428 թ.։

14 Արևելքի զորավար, բնագրում արքա Սառսաշուր։ Բյուզանդական կայսրությունը քաղաքական իմաստով բաժանված էր չորս մասի, պրեֆեկտուրաների, որի յուրաքանչյուրի գլխին կանգնած էր praefectus praetorio-ն։ Պետության արևելյան մասը գտնվում էր praefectus praetorio Orientis և praefectus praetorio Illyrici իշխանության ներքո։ Արևելյան պրեֆեկտուրայի մեջ էին մտնում հինգ զիոցեղներ. Oriens, Aegyptus, Asiana, Pontica և Thracia։ Գերագույն իշխանությունը գտնվում էր magister militum—զորահրամանատարի ձեռքում։ Պետության արևելյան կիսում այդպիսի հրամանատարները հինգն էին, որոնցից երկուսը մնում էին մայրաքաղաքում և կոչվում էին magistri militum praesentales, իսկ երեքը՝ Բրակիայում, Իլլիրիայում և Արևելքում։ Վերջինս լատիներեն տեղմինով կոչվում էր magister militum per Orientem — հունարեն, ինչպես վերևում հիշատակեցինք արքա Սառսաշուր։ Հուստինիանոսը

սրանց կողքին Հայաստանի վրա նշանակեց մի նոր *magister militum*, որի իշխանությունը բացի Հայաստանից, տարածվում էր նաև Պողեմոնյան Պոնտոսի և հարավային Հայաստանի սատրապություն-նախարարությունների վրա: Նրա պաշտոնական անվանումն էր *magister militum per Armeniam, et Pontum Polemoniacum et gentes*: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս. *И. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург, 1908, стр. 92—93; *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, ed. by *N. H. Baynes* and *H. St. L. B. Moss*, Oxford, 1949, p. 295; *G. Ostrogorsky*, Histoire de l'État byzantin, Paris, 1956, p. 70; *E. Stein*, Histoire du Bas-Empire, t. I, Paris, 1959, p. 122 sqq.

15 Հաշտության պայմանագրի այս կետը, այսինքն այն, որ սահմանամերձ գոտում ռազմական շինարարությունը արգելվում է, արձանագրված է նաև Պրոկոպիոսի մյուս աշխատության մեջ (տե՛ս «Կառուցումների մասին», Բ, 1, սույն աշխատության 167 էջը):

16 Հունարեն Περὸς τῆς. պարսկ. Pērōz: Հազկերտ Բ-ի որդին (459—484): Հայ աղբյուրներից նրան բազմիցս հիշատակում է Ղազար Փարպեցին և Սեբեոսը:

17 Հփթաղներ (հունարեն Ἐφθάλῃται) կամ «սպիտակ հոներ» (λευκοὶ ὄνυχες), պարսկ. Hētal, արաբ. Hāital (հմմտ. *Bailey*, Bulletin of the School of Oriental Studies, VI, 4 (1932), p. 946 sq.): Հփթաղները բյուզանդական այլ աղբյուրներում կոչվում են նաև հոներ, հաճախ թուրքեր և արդեներ. տե՛ս *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887, lib. VII, cap. 7, 8, p. 257, lib. IV, cap. 6, 10, p. 161): Հփթաղների առաջին ներխուժումը հորասան տեղի ունեցավ 427 թ.: Նրանց դեմ համառ պայքար մղեցին պարսից Վարահրան Ե (Վուս կամ Վահրամ Գուր) և Հազկերտ Բ արքաները, որոնց հաջողվեց պարտության մատնել նրանց: Բայց Հազկերտի մահից հետո հփթաղներն իրենց թագավոր Ակշուն-վարի գլխավորությամբ գրավեցին Չագանխանը, Բաղաշխանը, Բալխը, Թոհարիստանը և Գարջիստանը: Պարսից արքա Պերոզի արշավանքները (459 և 478 թթ.), ինչպես և վերջին 484 թ. արշավանքը անհաջող էին: Հփթաղների հաջողությունը պայմանավորված էր այն սուր դասակարգային պայքարով, որ տվյալ ժամանակաշրջանում ծավալվել էր Պարսկաստանում և որի արտահայտությունը հիմնականում մազդակյան շարժումն էր: Հայ հեղինակներից հփթաղների մասին հիշատակում է Եղիշեն (քուշաններ անվան տակ): Պերոզի պատերազմների մասին ընդդեմ հփթաղների մանրամասն խոսում է Ղազար Փարպեցին, իսկ օտար հեղինակներից՝ Հովհաննես Անտիոքացին (տե՛ս *Excerpta de insidiis ex Joanne Antiocheno*, ed. C. de Boor, Berolini, 1905), *Ինչպես և համառոտակի Ինչու Սյունակյայցը* (տե՛ս *Н. В. Пигулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник, Москва—Ленинград, 1940, стр. 131—132) Պրոկոպիոսի աղբյուրը տվյալ պատմության համար Եվստաթիոս Եպիփանեցու աշխատությունն է, որը հասնում էր մինչև Անաստասիոս կայսեր 12-րդ տարին: Եվստաթիոսի աշխատությունը մեղ չի հասել: Նրանից որոշ մեջբերումներ է արել Եվագրիոսը (տե՛ս *Evagrius*, The ecclesiastical history, ed. Bidez and Parmantier, London, 1896). Հփթաղների մասին նորագույն ուսումնասիրություններից տե՛ս *O. G. Wesendonk*, Kūsan,

Chioniten und Hephthaliten, Klio, 26 (1933), 336—346; *R. Ghirshman* Les Chionites-Hephthalites, Le Caire, 1948; *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, 2-e ed., Copenhagen, 1944, p. 292 sqq.; *С. П. Толстов*, По следам древнехорезмийской цивилизации, Москва — Ленинград, 1948; стр. 213 и сл.; *А. Н. Бернштам*, Очерк истории гуннов, Ленинград, 1951, стр. 183—197; *К. В. Тревер*, Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV—VII вв., Советская археология, том 21 (1954), стр. 131—147; *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, Bd. I, S. 69 sq.

- 18 **Գորգո քաղաք**: Միջին պարսկերենում՝ Գուրգան: Քաղաք պարսից պետության հյուսիս-արեւելքում, Կասպից ծովի մոտ, Գուրգան գետից հարավ: Ռոուլինսոնը ենթադրում էր, որ այն կառուցվել է Պերոզի կողմից որպես պատվար ընդդեմ սպիտակ հոների: Այժմ այն կոչվում է Sadd-i-Iskander կամ Kizil Alang: Տե՛ս *P. Sykes*, A History of Persia, vol. I, London, 1921, p. 436.
- 19 Ձենոն կայսր—474—491 թթ.:
- 20 Բյուզանդիան ձգտում էր սասանյան պետության թուլացման, դրա համար էլ դրդեց պարսկա-հփթաղյան պատերազմը, սակայն երբ տեսավ, որ պարսից զորքը կարող էր գլխավին ոչնչանալ հփթաղների կողմից, նա իր ղեկավան հվաբրիտի միջոցով ուղեց Կանխել այդ բանը: Տե՛ս *Н. В. Пугулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 87.
- 21 Հփթաղների թագավորի անունը մեղ տալիս են արեւելյան աղբյուրները միայն, այն է պարսկական և արաբական, որոնք օգտագործել են հվատայնամական: Նա կոչվում էր Akhshunvar, Akhshuvan կամ Khushnuvāz, որ փաստորեն անունն չէ, այլ սողդերեն kīshčvan «Թագավոր» բառի պաշարված ձևը: Տե՛ս *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, p. 294, n. 1; *G. Widengren*, Xosrau Anōšurvān, les Hephthalites et les peuples turcs, Orientalia Suecana, vol. I, Uppsala, 1952, p. 75, n. 1.
- 22 **Մոգեր** (հունարեն μᾶγοι): Մեծ տաճարների վերակառուցները կրում էին mōghan mōgh (գրվում էր maguān magu կամ magu maguān) տիտղոսը: Ամենաբարձր խավին էին պատկանում mōbadh-ները: Հունական և լատինական հեղինակները ոչ մի տարբերություն չեն դնում մոգերի և մորալների միջև, երկուսին էլ պարզապես անվանելով μᾶγος կամ magus: Բոլոր mōbadh-ների վրա կանգնած էր mōbadhan mōbadh-ը, որը կոչվում էր նաև Mōghan andarzbadh. Հայկական սկզբնաղբյուրներում նա անվանվում է «մոգպետ», «մովպետան մովպետ», «մուրիտան մուրիտ», «մովան հանդերձապետ» կամ «մովան անդերձապետ» և կամ էլ «մոգաց անդերձապետ» (տե՛ս Ն. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, «մոգ» բառը): Մորեղան մորադը արքայից արքայի խորհրդականն էր. նա ուներ խոշոր ազդեցություն պետական բոլոր հարցերի լուծման գործում: Այդ մասին գրում է և Եղիշեն. «Բանդի ի բառնալ ազգին Արշակունեաց,—գրում է նա,— տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ պարսկի, որ վարէր դուր իշխանութիւնն օրինօք մոգուց» (Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 6): Մոգերի մասին մանրամասն տե՛ս *A. Christensen*, L'Iran sous les Sassanides, p. 116—122; *Н. В. Пугулевская*, Города Ирана в раннем средневековье, М.—Л., 1956, стр. 305.

23 Բնագրում *Καβάτης*, պարսկ. *Kawāt*: Արքայից արքա Կավադը (488—531):
Հայ հեղինակներից նրան հիշատակում է Սեբեոսը:

24 Աղով երգվելը Պարսկաստանում շատ էր տարածված: Այդ մասին հիշատակու-
թյուն կա նաև հայկական աղբյուրներում: Երբ հայոց արքա Արշակ Բ-ը
որոշեց գնալ Տիղբոն, այնուամենայնիվ նա նպատակահարմար համարեց
պարսից արքայից պահանջել, որ նա երգվի աղով: Այդ մասին Փավստոս
Բուզանդը գրում է. «Իսկ Արշակ խնդրէր (ի Շապհէ—Հ. Բ.) հաւատարիմ
երդումն ուխտիւ ի նմանէն, զի յայսմ հետէ անկասկած երթիցէ առ նա: Ի-
նա ետ բերել՝ ըստ օրինացն հաւատարիմ երդմանց թագաւորութեանն Պար-
սից՝ աղ, կնքել վարազ նկարադիր մատանեաւ, և յղեաց» (Գ., 53):

Հփթաղների և Պերոզի երդման մասին հիշատակություն ունի Ղազար
Փարպեցին. «առաքեաց առ Պերոզ Հփթաղն, թէ «քո ընդ իս ուխտ է երդ-
մամբ, դրով և կնքով, թէ չկուեմ ընդ քեզ. և սահմանս կարգեցաք, զորովք
չիշխեսցուք թշնամութեամբ անցանել առ միմեանս. արդ յիշեա զուխտն և
ղնեղութեան պաշարումն, յորմանէ ողորմեալ իմ արձակեցի զքեզ, և ոչ
սպանի, և ի րաց դարձիր խաղաղութեամբ, և մի մեռանիր. ապա թէ ոչ լսե-
բանից իմոց՝ գիտա, զի կորուսանեմ զքեզ և զամենայն զանպիտան բազ-
մութիւնդ, յոր դու յուսացեալ ես: Քանզի ես և արդարութիւն ուխտապահու-
թեան ի միասին կուուիմք, և դու և ուխտազանցութեանն ստութիւն ի միա-
սին եք. և արդ՝ դու ինձ զիարդ կարես յաղթել» (Գ. 85):

25 Արաբ և պարսիկ ժամանակագիրների նկարագրության համաձայն Պերոզը
սպանվեց իր բաղմամբով մարդկանց հետ միասին հփթաղների թագավորի
կողմից փորված մի փոսի մեջ և այս պատմվածքը (եթե դա նույնիսկ ճշ-
մարիտ չէ) համենայն դեպս շատ հին է, որովհետև Ղազար Փարպեցին, մի
ժամանակակից հեղինակ, ակնարկում է այդ մասին (տե՛ս Գ. 85): Հմմտ.
A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 294.

26 Պրոկոպիոսը սխալմամբ Պերոզի անմիջական հաջորդ է համարում Կավագին:
484—488 թթ. թագավորել է Վաղարշը:

27 Կավաղը իշխանության սկզբում իր դիրքն ամրապնդելու համար կապեր հաս-
տատեց Մազդակի հետ, ժամանակի խոշոր մի սոցիալական շարժման պա-
րագլխի: Կանանց համայնացման մասին, որ վերագրվում է մազդակյաննե-
րին և Կավաղին, խոսում է նաև Իեշու Սյունակյանցը, բայց ուսումնասի-
րողները դաժնում են, որ համենայն դեպս ընտանիքի վերացման մասին օրենք
չի եղել, բայց չեն փորձում ժխտել Պրոկոպիոսի և Իեշու Սյունակյացի հա-
ղորդած վերոհիշյալ փաստերը: Մազդակյան շարժման և գաղափարախո-
սության մասին մանրամասն տե՛ս Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser*
und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des
Tabari, Leiden, 1879; *A. Christensen, Le règne du roi Kawadh I et le*
communisme mazdakite, Det kongelige Danske Videnskabernes Sels-
kabs historisk-filologiske Meddelelser, IX, 6, 1925; Idem, *Two ver-*
sions of the history of Mazdak, Dr. Modi memorial volume, Bombay,
1930; *Н. В. Пузыревская, Л'орода Ирана в раннем средневековье*,
стр. 278—316; *Otakar Klimá, Mazdak. Geschichte einer sozialen Be-*
wegung im Sassanidischen Persien, Praha, 1957.

28 Պրոկոպիոսի մոտ շփոթություն կա: Նա այստեղ Վաղարշ է անվանում իրակա-
նում Զամասպին: Կավաղի դեմ բարձրացված ապստամբությունից հետո
դահ բարձրացավ ոչ ինչ Վաղարշը, այլ Զամասպը: Վաղարշը իրականում

թագավորել էր Պերոզից անմիջապես հետո, 484—488 թթ., որի մասին Պրոկոպիոսը ոչինչ չգիտե, և Պերոզի անմիջական հաջորդ է համարում Կավազին: Այդ մասին տե՛ս *A. Christensen*, *L'Iran sous les Sassanides*, p. 348—349:

29 Գուսանաստադես, բնագրում Γουσανασπαστας, պարսկերեն Gushnaspadh անունն է:

30 հանարանգես, պարսկ. kanārang: հանարանդը Աբհարշահը նահանգի (սրակենտրոնն էր Նիշապուր քաղաքը) մարդպանի հատուկ տիտղոսն էր, որի խնդիրն էր պաշտպանել երկիրը բարբարոսների հարձակումներից: հանարանգ նշանակում էր ոազմական գործերի ղեկավար: Այդ պաշտոնը ժառանգական էր և պատկանում էր, սկսած Պերոզ արքայի ժամանակներից, Աբհարշահը նահանգի իշխանավորներին: հանարանդ տիտղոսը հանդիպում է նաև ասորական աղբյուրներում qanaraq ձևով: հանարանգեսի մասին մանրամասն տե՛ս *A. Christensen*, *L'Empire des Sassanides*, p. 27; *Idem* *L'Iran sous les Sassanides*, p. 107 n. 3; *J. Marquart*, *Eranšahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Chorenazi*, Berlin, 1901, S. 74—75; *Н. В. Пузылевская*, *Города Ирана в раннем средневековье*, стр. 301:

31 Անհուշ բերդի մասին տե՛ս ցածր, ծանոթ. 38:

32 Տե՛ս ցածր, ծանոթ. 34:

33 Տե՛ս հաջորդ ծանոթությունը:

34 հոսքը Արշակ Բ-ի մասին է (350—367): Պրոկոպիոս Կեսարացին որպես աղբյուր է հիշատակում «Հայոց պատմությունը», որոշակի ցույց չտալով նրա հեղինակի անունը: Այդ մասին ուսումնասիրողները արտահայտել են դանազան կարծիքներ, որոնց մասին խոսք կլինի հետագայում: Ինչ էլ որ լինի նրա աղբյուրը՝ Փավստոսը անմիջականորեն կամ միջնորդված, ինչպես ենթադրում են ոմանք, թե Փավստոսի օգտագործած որևէ աշխատություն, համենայն դեպս այս պատմությունը համընկնում է Փավստոս Բուզանդի մոտ եղածին (Գ. 54), այն տարբերությամբ, որ Պրոկոպիոսի մոտ պարսից արքան կոչվում է Պակուր, իսկ Փավստոսի մոտ դա Շապուհն է:

35 հոսքը սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի մասին է:

36 Բնադրում ՆՆՐՏՏ. որ միայն այդ իմաստն ունի՝ դոմադը: Շարունակության մեջ Պրոկոպիոսը մի քանի անգամ էլ այն անվանում է ՆՆՐՏՏ, բայց այլ տեղերում՝ հոգ ՆՆՏ:

37 Վասակի մահապատժի մասին վկայություն ունի Փավստոս Բուզանդը: «Ապստոհրաման թագաւորն Պարսից մորթել զգորաւարն Հայոց Վասակ, և զմորթն հանել և լնուլ խոտով, և տանել ընդ նոյն բերդն յԱնդմիշն՝ որ Անյուշն կոչեն, ուր արգելին իսկ ղթաղաւորն Արշակ»: Այսպիսի մահապատիժը տարածված էր Պարսկաստանում և դալիս է դեռ Աքեմենյան ժամանակներից և այն կոչվում էր «պարսկական» մահապատիժ: Հայկական աղբյուրները ևս այս անվանում են պարսկական մահապատիժ. «ըստ պարսկի օրինակին հրամայէր (Ներսէս արքան) զմորթն ի բաց հանել (Վարադի), և խոտով լնուլ» (Փավստոս Բուզանդ, Գ., 21, հմմտ. հորենացի, Գ, 50):

38 Անհուշ բերդ, պարսկերեն Andmishn, կամ Gēlgard, Թեոփիլակտոս Սիմոկատ-տասի մոտ (Գ, 5) Γελγερδα. Պրոկոպիոսը թարգմանում է անունը ՆՆՐՏՏ ԱՆՏՏՏՏ (Մոռացություն բերդ), և անհավանական չէ, որ նա ներքոհիշյալ փաստը ևս վերցրած լինի Փավստոսից կամ նրա որևէ աղ-

բյուրից: Փափստոսի մոտ այդ մասին հետևյալն է գրված. «յաւուրց ժամանակաց՝ յորմէ թագաւորութիւնս Պարսից կանկնեալ է, եւ բերդն այն Անյուշ բերդ կոչեցեալ է, շիբ ոք մարդ եղեալ ի մարդկանէ՝ որ իշխեցեալ է յիշեցուցանել թագաւորաց զոր յայնմ բերդի եղեալ զոր է թագաւորաց, յիշելով զայն մարդ՝ որ յայնմ բերդի զոր եղեալ է» (Ե., 7): Նույն Փափստոսը Արշակի բանտարկութեան մասին գրում է հետևյալը. «Ապա տայր հրաման Շապուհ արքայ Պարսից՝ բերել շղթայս եւ արկանել ի պարանոցն Արշակայ և յոտս և ի ձեռս նորա երկաթս, և խաղացուցանել զնա յԱնդմրշն՝ զոր Անյուշ բերդն կոչեն» (Գ., 54): Մի քիչ հետո նա նույնիսկ տեղադրում է այս բերդը՝ «դի յԱնդմրշն բերդի կայ յերկրին հուժաստանի» (Ե., 5), «ի կողմանս հուժաստանի յԱնդմրշն բերդին. այս ինքն որ անուն Անյուշն բերդն կոչեն» (Ե., 7): Այս բերդը հիշատակում է նաև Մովսես Խորենացին. «Անյուշն կոչեցեալ բերդն» (Գ., 35, Գ., 50, Գ., 55) և այլ հայ պատմագիրներ: Հյուբշմանը Անդմիշը նույնացնում է Անդիմիշկի հետ, Dizfāl քաղաքի (Քուստասան) հին անվան հետ: Sh'u II. Hübschmann, Armenische Grammatik, I Theil, Leipzig, 1895, S. 19:

39 Փափստոս Բուղանդը տալիս է մանրամասնություններ այս հայ իշխանի մասին (Ե., 7), որ նա կոչվում էր Դրաստամատ և «լեալ էր իշխան տան գաւառին և հաւատարիմ գանձուց Անգեղ բերդին, և ամենայն բերդացն արքունի՝ որ ի կողմանս յայնս. սոյնպէս և յերկրին Ծոփաց ի Բնարեղ բերդին գանձքն լեալ էին ընդ նովաւ, և բարձ նորա ի վեր քան զամենայն նախարարացն»: Նա միաժամանակ ցույց է տալիս, որ «զայս Դրաստամատն ներքինի զիշխանն զԱնգեղ տանն գերեալ տարեալ էր յերկրին Պարսից ի ժամանակին յորժամ կալան զԱրշակ արքայն Հայոց»: Փափստոսը կոնկրետացնում է այն «բարբարոս ժողովրդի» անունը, որի դեմ էր կռվել այս Դրաստամատը, զրանք բուշաններն էին, այսինքն Պրոկոպիոս Կեսարացու հիմնադրերը:

40 Փափստոսը գրում է, որ Դրաստամատը «ուրախ առնէր զնա (զԱրշակ) գուսանօք»: (Ե., 7):

41 Այս պատմությունը, ինչպես ենթադրում է Ն. Ադոնցը, վերցված է Մար Աբաս Կատինայի (IV դար) Հայոց Պատմությունից, որը մտել է Փափստոս Բուղանդի Պատմության մեջ (տե՛ս Н. Адонц, Начальная история Армении у Себеоса в её отношениях к трудам Моисея Хоренского и Фавста Византийского, Византийский Временник, том VIII, 1901, вып. 1—2 стр. 20 и 33 отдельного оттиска): Մանուկ Աբեղյանը գտնում է, որ Պրոկոպիոսը օգտվել է Փափստոսի հայերեն տեքստից կամ անձնագրի, կամ էլ մեկի օգնությամբ (տե՛ս նրա Հայոց հին գրականության պատմությունը, Գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 168): Իսկ Հ. Մանանդյանը (տե՛ս նրա: Начальная история Армении Мар-Абаса (К вопросу об источниках Себеоса, Моисея Хоренского и Прокопия Кесарийского), Палестинский Сборник, выпуск 2 (64—65), 1956, стр. 76—77) հավանական է դնում, որ Պրոկոպիոս Կեսարացին ուղղակի կամ անուղղակի կերպով օգտվել է Մար Աբասի պատմության ոչ թե հայերեն, այլ հունարեն տեքստից: Գ. Աբգարյանը վերջերս հրատարակած իր ուսումնասիրության մեջ պնդում է, որ Պրոկոպիոսի Փափստոսից օգտվելու հանգամանքը անկասկած է: Տե՛ս նրա «Սերբեսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 103:

XIX դարի հայագետների արտահայտած կարծիքների մասին (Սեն-

Մարտենի, Նեյմանի, Ք. Պապկանյանի և Մ. Հմիրի, ապա նաև Դեմոտոնիսի) Ժանրաժանտ տե՛ս Прокопия Кесарийского История вои́н Римля́н с Персами, книга первая, Санкт-Петербург, 1876, приложение 1 (стр. 349—354) „Сличенне сказа Прокопия о Пакурии и Арсаке с сходным рассказом о них Фавста“.

- 42 Սեոսես, բնագրություն Տեօտչէս՝ Պարսկերեն Siyāvush անունն է, որի աստիճանն էր artēshtārānsālār, զորահրամանատար։ Այս Սիլավուշի մասին մանրամասն տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 355 sq.
- 43 Կավադի փախուստի մասին հիփաղների մոտ և նրա Պարսկաստան վերադառնալու տե՛ս նաև Ինչու Սյունակյացի ժամանակագրության մեջ. H.B. Пугачевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 136: Կավադի փախուստը Պարսկաստան թվագրվում է 498/499 թվականով։ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:
- 44 Տե՛ս ծանոթ. 29:
- 45 Տե՛ս ծանոթ. 30:
- 46 Աղբրգունդունբադես (հունարեն Ἀδερβουγουνισαδης), պարսկերեն Adhurgundadh անունն է։ Տե՛ս A. Christensen, op. cit., p. 351:
- 47 Ոչ թե Վլասեսը (Վաղարշը) պիտի լինի, այլ Զամասպը։ Տե՛ս ծանոթ. 28:
- 48 Աղրաստադարան սալանես (artēshtārānsālār)։ Սա զորքի գլխավոր հրամանատարն էր։ Պրոկոպիոսի պնդումը այն մասին, որ Սեոսեսը (Սիլավուշը) առաջին և վերջին մարզն էր, որ ստացավ այս պաշտոնը ճիշտ չէ, որովհետև նրանից առաջ Kārnamagh-ում (13. 3) հիշված Միհր նարսեսի որդիներից մեկը՝ Կարդարը (V դարում) կրում էր այս տիտղոսը։ Կավադ Ա-ից հետո սկզբնաղբյուրներում այս տիտղոսը այլևս չի հանդիպում։ Տե՛ս A. Christensen, op. cit., p. 131—132, n. 1.
- 49 Ասորական աղբյուրների տվյալների համաձայն Կավադի ղեկավարությունը Բյուզանդիոն և դրամ պահանջելը տեղի ունեցավ 491 թվականի վերջում։ Ինչու Սյունակյացը մեջ է բերում Անաստասիոս կայսեր պատասխանանալու առթիվ. «Ինչպես ինձանից առաջ թագավորած Զենոնը բեղ դրամ չէր ուղարկում, այնպես էլ ես չեմ ուղարկում բեղ (ոսկին), քանի չես վերադարձրել ինձ Նիսիրիներ։ Ես էլ քիչ պատերազմներ չեմ մղում բարբարոսների դեմ. որոնք ղեպիղներ են կոչվում և նրանց դեմ, ովքեր բլեմմիսներն են կոչվում և շատ շատերի դեմ։ Ես (սոված) չեմ թողնի հոռմեական զորքը, որպեսզի կերակրեմ քո զորքը»։ Տե՛ս H. B. Пугачевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 135. Անաստասիոսի նման խիստ պատասխանաբացատրվում է Պարսկաստանի թուլացումով՝ տվյալ ժամանակաշրջանում։ Երկրում գնում էր բացահայտ դասակարգային պայքար, բացի այդ, Իրանին հպատակ բաղամթիվ ժողովուրդներն ապստամբություն էին բարձրացրել, երբ Բյուզանդիայում ծագեց իսավրացիների ապստամբությունը, Կավադը խորհելով, որ Բյուզանդիան դժվարին դրության մեջ է դտնվում, 495 թվականի վերջին, կամ 496 թ. սկզբին նորից դրամ պահանջեց, բայց դարձյալ բացասական պատասխան ստացավ։ Ըստ Ինչու Սյունակյացի տվյալների, Անաստասիոսը նրան պատասխանեց հետևյալ կերպ. «Եթե դու փոխարինաբար ես ուզում, ապա ես բեղ կուղարկեմ, բայց եթե րստ սովորությունն, ապա ես չեմ արհամարհի հոռմեական զորքերին, որոնք կովի մեջ են խավրացիների հետ, որպեսզի օգնություն ցուցաբերեմ պարսիկներին»։

Տե՛ս *Н. В. Пигулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 136:

50 Անաստասիոսի և Կալադի ժամանակվա պարսկա-բյուզանդական պատերազմների պատմությունը շարադրելիս Պրոկոպիոս Կեսարացին օգտագործել է նվաստաթիոս նախնանցու աշխատությունը: Այդ պատմությունը Պրոկոպիոսի մոտ որոշ չափով մանրամասն է մինչև 503 թվականի դեպքերի շարադրությունը, դրանից հետո ավելի համառոտ է դառնում, որովհետև նվաստաթիոսի գործը ավարտվում է 503 թվականի դեպքերի շարադրմամբ: Պրոկոպիոսի աղբյուրները հետագա շրջանի մասին պետք է ենթադրել, որ ավելի սուղ են եղել: Տե՛ս *Н. В. Пигулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв. с. 27: Վերոհիշյալ պատերազմների մասին կա առանձին ուսումնասիրություն: Տե՛ս *Merten*, De bello Persico ab Anastasio gesto, Lipsiae, 1905:

51 Պրոկոպիոս Կեսարացին ընդհանուր կերպով ասում է, որ Կալադը սկզբում «ինքը անձամբ հարձակվեց Հայաստանի վրա» և մեծ ավար վերցրեց: Ասորի ժամանակագիր Ինչու Սյունակյացը տալիս է արժեքավոր մանրամասնություններ, որ արշավանքը Կալադը կատարել է հոնական զորքով և նախ և առաջ հարձակվել է Թեոդոսուպոլիս քաղաքի վրա Հայաստանում (502 թվականի օգոստոսի վերջին և սեպտեմբերին), և որ մի քանի օր հետո գրավեց այդ քաղաքը, այն պատճառով, որ նրա կառավարիչ Կոստանդինը, որը թըշնամաբար էր տրամադրված դեպի կայսրը, ապստամբություն էր բարձրացրել հռոմայեցիների դեմ և քաղաքը հանձնել թշնամուն: Այս դեպքը հիշատակում է նաև բյուզանդական ժամանակագիր Թեոփանեսը, որն այս Կոստանդինին հիշատակում է որպես սենատոր և իլլիրական զորաբանակների հրամանատար (տե՛ս *Theophanis Chronographia*, t. I, p. 144): Ինչու Սյունակյացը տալիս է ուրիշ մանրամասնություններ էլ, որ Կալադը թալանեց քաղաքը, հրդեհեց այն, ամայացրեց քաղաքի հյուսիսային մասում գտնվող բոլոր բնակատեղիները և գերեվարեց բնակչությունը, որ նա հիշյալ Կոստանդինին իր զորահրամանատարը դարձրեց, ապա քաղաքում կայազոր թողնելով հեռացավ: Տե՛ս *Н. В. Пигулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 148: Ինչուն պատմում է նաև, որ պարսից զորքը Թեոդոսուպոլիսը գրավելուց հետո ամայացրեց Ագելը, Սուֆը, Արմենիան և Արաբը (նույն տեղում, էջ 149): Ագելը գա Անգեղն է, Սուֆը՝ Մոփքը, Արմենիան՝ Բյուզանդական Հայաստանը, իսկ Արաբը՝ բյուզանդացիներին պատկանող մի նահանգ Մծբինից արևմուտք (տե՛ս *Marquart*, Eranšahr S. 162—63, նաև *И. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 41, прим. 1. հմմտ. *Н. В. Пигулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 149): Նույն Ինչուն մի քիչ հետո պատմում է, որ երբ Կալադի զորքի մի մասը արաբ թագավոր Նաամանի (Նաաման Գ Իբն ալ Ախվադ, խիրաջի արաբների թագավոր 438—503 թթ.) գլխավորությամբ պաշարում էր նդեսիա քաղաքը, նրա պաշտպան նվգենիոսը, տեսնելով պաշտպանության անհուսալիությունը, իր զորքը փրկելու համար դուրս եկավ քաղաքից, հարձակվեց Թեոդոսուպոլիսում գտնվող պարսկական կայազորի վրա, կոտորեց բոլորին և գրավեց քաղաքը: Տե՛ս *Н. В. Пигулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 150:

52 Ամիրդ քաղաք, Միջագետքի հնագույն կենտրոններից մեկը, այժմ Դիարբեքիր, Տիգրիս գետի աջ ափին: Դեռևս 230 թ. այստեղ դադթել էին հռոմայեցիները: Կոստանդին Բ. կայսրն այն ընդարձակեց և ամրացրեց: Կալադի կողմից

- Ամիդի պաշարման մասին խոսվում է նաև Զաքարիա Միտիլենացուն վերագրված ժամանակագրությունում (Historia ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo abscripta, lib. VII, cap. 4. Corpus scriptorum christiano-
rum orientaliū, Scriptores syri, series tertia, t. VI, f. 2, ed. E. W. Brooks, t. II, Parisiis, 1921), *ինչպես և Ինչու Սյունակյացը* (տե՛ս *II. Բ. Սյունակյաց*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 149—150)։ Բյուզանդական աղբյուրներից այդ պատերազմի մասին խոսում են Թեոփանեսն ու Մալաւսը։ Ամիդի պաշարումն սկսվեց 502 թվականի հոկտեմբերի 5-ին։
- 53 Այս Հակոբը հիշատակվում է նաև Ինչու Սյունակյացի ժամանակագրության մեջ։ Նա Հակոբ Սերուբցին է կամ Բատնացին, ասորի գրող, Ինչուի ժամանակակիցը։ Տե՛ս *II. Բ. Սյունակյաց*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 151։
- 54 Բնագրում 'Εὐδαίμων։
- 55 503 թվականի հունվարի 11-ին։ Ասորական պատմիչներ Զաքարիա Միտիլենացին, Հովհաննես Եփեսացին և Ինչու Սյունակյացը գտնում են, որ Ամիդ քաղաքը պարսիկների ձեռքն անցավ դավաճանությամբ։ Վանքի վանահայրը լինելով պարսիկ, դավաճանել էր։ Տե՛ս *II. Բ. Սյունակյաց*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 101—102։
- 56 Ինչու Սյունակյացի և Զաքարիա Միտիլենացու տվյալներով Ամիդ քաղաքում կոտորվեց 80.000 մարդուց ավելի։ Տե՛ս *II. Բ. Սյունակյաց*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 151։
- 57 Ասորական սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ Կավադի կայազորը բաղկացած էր երեք հազար հոգուց։ Տե՛ս *II. Բ. Սյունակյաց*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 105։
- 58 Խոսքը ապագա կայսր Հուստինոս Ա-ի մասին է (518—527)։
- 59 Թեոփանեսն այս Փարսմանին ավանում է Զունալի հայր, ծագումով լադ։ Տե՛ս *Theophanis Chronographia*, p. 224։
- 60 Քաղաք Միջագետքում։
- 61 Բնագրում 'Αρζάμων։
- 62 Սիֆրիոսի ասորերեն անվանումը Աշպարին է։ Տե՛ս *II. Բ. Սյունակյաց*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 153։
- 63 Այժմ Բատման գետ։
- 64 Բնագրում 'Αρζαγύνη։ Խոսքը Աղձնիքի մասին է։
- 65 Սեկ լիտր ոսկին հավասար էր 72 ոսկեդրամի, դահեկանի։
- 66 Ինչու Սյունակյացը պատմում է, որ Ամիդի գրավումից հետո Արեոբինդոսը իր զորքով ղնաց Պարսկահայաստան, կոտորեց տաս հազար հայ և պարսիկ տղամարդ, գերեվարեց երեսուն հազար կին ու երեխա, թալանեց ու կրակի տվեց բազմաթիվ գյուղեր։ Ամիդ վերադարձին նա բռնեց տարավ հարյուր քսան հազար ոչխար, խոշոր եղջյուրավոր անասուններ և այլն։ Պատմիչը գրում է նաև, որ այս դեպքերի ժամանակ ոմն «Մուշեկ (իմա Մուշեղ) հայ, որը պարսիկների իշխանության ներքո էր, դավաճանեց և իր զորքով անցավ բյուզանդացիների կողմը»։ Տե՛ս *II. Բ. Սյունակյաց*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 161։
- 67 Զաքարիա Միտիլենացին գիտե այս դավաճան գյուղացու անունը՝ Գադոնա, Ակարա գյուղից։ Տե՛ս *II. Բ. Սյունակյաց*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 122։

- 68 Բնագրում Θιλασζίων. գտնվում էր Ամիդից հարավ-արևմուտք: Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, 600 թվականի քարտեզը:
- 69 Ասորական աղբյուրների համաձայն, Գլոնեսի որդին դրանից հետո բանտարկեց տաս հազար երեւելի ամիդցիների, արգելեց ամիդցիներին քաղաքից դուրս գալ պարեն հայթայթելու համար: Այդ պատճառով քաղաքում զգացվեց պարենի խիստ պակասություն, սով, որը հասավ մարդասիրության: Տե՛ս H. B. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 122—123:
- 70 Բյուզանդական ժամանակագիր Թեոփանեսը պատերազմի վերջն է համարում Անաստասիոս կայսեր թագավորության տասնհինգերորդ տարին: Եթե Անաստասիոսի թագավորության առաջին տարին համարել 491 թվականը, ապա պատերազմը ավարտվել է 505 թվականին: Հաշտության բանակցությունները տեւեցին բավական երկար և հաշտությունը կնքվեց 506 թվականին: Տե՛ս H. B. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 126: Ասորի պատմիչ Ջաբարիա Միտիլենացու տվյալներով մագիստրոս Կելլերը Կավադին ուղարկեց 11 կենտինար ոսկի Ամիդ «քաղաքի աղատագրման և խաղաղության համար»: Տե՛ս H. B. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 126: Բյուզանդական ժամանակագիր Թեոփանեսը գրում է, որ բյուզանդացիների կողմից տրվել է երեք տաղանդ ոսկի, որի դիմաց նրանք ստացան Ամիդը, պարսիկների մոտ գտնվող պատանդներին, որոնց թվում և Բարսեղ Եղեսացուն: Արիպիոսը հիվանդանալով վախճանվել էր գերության մեջ: Տե՛ս Theophanis Chronographia, p. 148—149:
- 71 Ասպեբեդ, պարսկ. Aspahapet-ի հունարեն տառագրությունը. ծագում է հին պարսկական spādhapati-ից, պահլավական spāhbadh-ը, որն արտասանվում էր spāhbadh: Նշանակում է զորագլուխ, զորապետ: Հայկական սկզբնաղբյուրներում հանդես է գալիս «սպարապետ» ձևով (Ազաթանգեղոս, Եղիշե), ինչպես և «սսպարապետ» (Փարպեցի): Փոստ պատրիարքի մոտ նա հանդես է գալիս որպես 'Ασπετιος: Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ այս տիտղոսը սխալմամբ ընդունված է որպես հատուկ անուն (ὡς ἀποστειλῆς Κοῦαδὸν 'Ασπετιὸν τὸν στρατηγὸν περὶ εἰρῆνης ἐπαυθῆσθαι τοῖς ἀνελγῆσιν: 'Ρωμαίοις, Theophanis Chronographia, p. 148: Ինչու Մյունխենյացի աշխատության մեջ նա հանդես է գալիս որպես «աշտաբեդ», որ Թարգմանվում է «մադիւարոս»: Տե՛ս H. B. Пугулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 155: Aspahapet—սպարապետի մասին տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 306; H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I Theil, S. 240; Հ. Անադյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատոր 2, էջ 399; A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 104, n. 1:
- 72 Կասպից դռներ, բնագրում Κάσπιαι πύλαι (լատիներեն Caspiae portae) Դարյալի կիրճը: Հ. Մանանդյանը առաջ է քաշել մի նոր ենթադրություն, որի համաձայն Caspiae portae-ն դա Մեոտիս—Կոլխիսի ճանապարհն է, որի երկարությունը, այժմյա Ախալքալաքի քաղաքի մոտ գտնվում էր Ասպիդա կամ Կասպիդա գավառը և Caspiae կայանը: Տե՛ս նրա О местонахождении Caspia via и Caspiae portae, Исторические Записки, том 25, 1948, стр. 65—66:

- 73 Ենթադրվում է Բյուզանդիային ենթակա Հայաստանը:
- 74 Ոչ թե Պարսկահալք նահանգն է նկատի առնված, այլ պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանը:
- 75 Հասկանալի է, Աղվանքի մասին է խոսքը:
- 76 Նկատի ունի Արևելյան Վրաստանը: Արևմտյան Վրաստանը Պրոկոպիոսի մոտ կոչվում է Լազիկա կամ հին անունով՝ Կոլխիս:
- 77 Մեոտիս լճի տակ Պրոկոպիոսը հասկանում է այժմյա Աղովի ծովը:
- 78 Ալեքսանդր Մակեդոնացին:
- 79 Ալեքսանդր Մակեդոնացու այստեղ կառուցած զարպասների մասին, ինչպես նաև ամրոցի՝ վկայում է Արրիանոսը: *Sb'us Arriani Anabasis*, III, 15, 2:
- 80 Դարա, հունարեն Δάρτα կամ Δάρτα, Բյուզանդական տերիտորիայում, Մծբինից մի քիչ հյուսիս և՝ նրա դիմաց գտնվող մի փոքր աննշան վայր էր, որ Անաստասիոս կայսեր կողմից 507 թվականից վերածվեց ամրացված քաղաքի և ստացավ Անաստասիուպոլիս անունը: Այդ քաղաքի ավերակների վրա այժմ գտնվում է մի փոքր գյուղ, որ կոչվում է Դարա կամ Կարադերե: Դարայի մասին տե՛ս հետևյալ ուսումնասիրությունները. *Sachau* Reise in Syrien und Mesopotamien, Leipzig, 1883; *Collinet*, Une ville neuve byzantine en 507. La fondation de Dara (Anastasiopolis) en Mesopotamie, Mélanges offerts à G. Schlumberger, Paris, 1924, I, 55; *W. Ensslin*, Zur Gründungsgeschichte von Dara—Anastasiopolis, Byzantinische—Neugriechische Jahrbücher, V, 1927, 324—347; Ասորի պատմիչ Իեշու Սյունակյացը Դարա քաղաքի հիմնադրումը դնում է 505—506 թթ. (տե՛ս *H. B. Пузылевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 166—7), իսկ Զաքարիա Միտիլենացին գրում է, որ շինարարությունը ավարտվեց «երկու երեք տարում» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 129), այսինքն հաշտության պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո, մի բան, որ արդեն այդ պայմանագրի բացահայտ խախտումն էր: Շինարարության գործով զբաղվողներին պարսիկների հարձակումներից պաշտպանելու համար այնտեղ էր ուղարկվել Փարսմանը (տե՛ս ծանոթ. 59) իր զորաբանակով (տե՛ս նույն տեղում, էջ 167):
- 81 Նիսիբիս, հունարեն Νίσσιβος: հայերեն Մծբին: Քաղաք Բյուզանդա-պարսկական սահմանագլխում: Սյն հիշատակվում է դեռ սեպագիր արձանագրություններում: Վերանորոգվում է հունա-մակեդոնական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Պարթևական ժամանակաշրջանում Նիսիբիսը դառնում է պատվար մեկ Պարթևաստանի, մեկ Հռոմի ձեռքում: Երբ Սասանյան Պարսկաստանը տնտեսական և կուլտուրական կապեր հաստատեց Բյուզանդիայի հետ, սահմանամերձ Նիսիբիս քաղաքը հայտարարվեց որպես մի կետ, ուր ազատ կերպով կարող էին մուտք գործել Պարսկաստանի հետ առևտուր անող Բյուզանդական առևտրականները: Սովորաբար Նիսիբիսում էին տեղի ունենում զիվանագիտական հարաբերությունները և կնքվում պայմանագրեր՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Մովսես Խորենացին Մծբին քաղաքի հիմնադրումը սխալմամբ վերադրում է հայոց Սանատրուկ արքային: Ինչպես ցույց է տալիս Հ. Մանանդյանը, դա ոչ թե Մծբինն էր, այլ Մծուրնը: *Sb'us Я. А. Манандян*, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V век до н. э.— XV в. н. э.), Ереван, 1954, стр. 112 и сл.): *Մծբինի մասին մանրամասն տե՛ս Ի. Բ. Пузылевская*, Города Ирана в раннем средневековье, стр. 50—64:

- 82 Թեոդոսուպոլիս-Կարինը կառուցվել էր Թեոդոս Բ կայսեր կողմից: Պրո-կսպիոսն ավելի մանրամասն է գրում այս քաղաքի վերաբերյալ իր «Կառու-ցումների մասին» աշխատության մեջ: Թեոդոսուպոլիսը Հուստինիանոս կայսրը դարձրեց բյուզանդական Մեծ Հայքի (կամ Ներքնագույն Հայքի) գո-րավարի նստավայրը:
- 83 Հուստինոս Ա. (518—527):
- 84 Կաոսես (պարսկերեն Kāūs): Gushnaspshāh -ների տոհմի վերանալուց հետո, մի տոհմ, որ տիրում էր Padhashkhvārgar-ում՝ Padhashkhvār-ի լեռ-նային շրջաններում (Տաբարիստան) մինչև Արշակունիների հարստության վերջը, Կավադր այս շրջանների կառավարումը թողեց Կաոսեսին: Մարկ-վարտը ենթադրում է, որ Phthasuarsan-ը (Padhashkhvārshāh—„Pad- hashkhvār-ի իշխանը“), Կավադի որդին, որը հիշառակվում է Թեոփա- նեսի կողմից (տե՛ս Theophanis Chronographia, p. 261) ոչ այլ ոք է, քան Կաոսեսը: Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 353:
- 85 Զամես, հունարեն Ζάμας: Պարսկական Զամասպ անունն է:
- 86 Խոսքը ապագա արքայից արքա Խոսրով Անուշիրվանի մասին է (531—579):
- 87 Բնագրում Աϋϣεթεծուչ, այն է spāhbadh-ի կամ Ēran spāhbadh Բոե-յի (Βοε անունը տալիս է Իեշու Սյունակյացը) բրոջից: Տե՛ս A. Chris- tensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 336, n. 6. հմմտ. H. Hübsch- mann, Armenische Grammatik, I, S. 59, 78: Ասպերեդը, ինչպես ցույց ենք տվել (տե՛ս ծանոթ. 71) հատուկ անուն չէ, այլ ռազմական տիտղոս, որ նշանակում է դորավար, հայերեն՝ սպարապետ:
- 88 Հուստինիանոս Ա (527—565):
- 89 Քվեստոր, հունարեն χουαιτωρ. լատիներեն՝ Quaestor, այն է Quaestor Sacri Palatii: Սա կայսերական պետական խորհրդի՝ Consistorium-ի նախագահն էր, ժամանակակից տերմինով՝ արդարադատության մինիստրը:
- 90 Խոսքը Հուստինիանոսի մասին է:
- 91 Տե՛ս ծանոթություն 42:
- 92 Տե՛ս ծանոթություն 48:
- 93 Բնագրում Μεթόδιος, պարսկերեն Māhbodh անվան հունարեն արտասանու-թյունը:
- 94 Հադիկան Արևմտյան Վրաստանն էր, ի տարբերություն Իբերիայի, որի տակ հասկացվում էր Արևելյան Վրաստանը: Պրոկոպիոսը և ընդհանրապես բյու-զանդական աղբյուրները հաճախ Հադիկայի փոխարեն գործ են ածում հին անունը՝ Կոլխիս, իսկ լադերին անվանում են Կոլխեր: Այդ առթիվ Ագաթիա- սը ուղղակի գրում է, որ «οἱ δὲ Ἀγῆοι Κόλχιοι τὸ παλαιὸν ὠνομαζόντες, καὶ οὐτοὶ ἐνεῖνοι τὸ γῆρας οὖντες», Agathiae Historiae, p. 103: Նույն բանն է ասում նաև Պրոկոպիոսը մի այլ տեղում: Տե՛ս սույն աշ-խատության 242-րդ էջը:
- 95 Պրոկոպիոսի այս հաղորդումը շատ հետաքրքրական է, որովհետև հիմք է տալիս ենթադրելու, որ դեպքը վերաբերում է մաղղակյանների դեմ մղված պայքա-րին, մի շարժում, որ իր առավելագույն տարածումն էր գտել տվյալ ժամա-նակաշրջանում: Պրոկոպիոսը միակ հեղինակն է, որ տալիս է մեղ Սիլավուշի (Սևոսեսի) անկման մանրամասնությունները, առանց հիշատակելու, որ Նա աղանդավոր էր եղել, քանի որ բյուզանդացի հեղինակը չէր էլ հետաքրքր-վում Պարսկաստանում տարածված աղանդներով: Մենք չգիտենք, արդյոք

- մազդակյանների մոտ կա՞ր իրենց մեռելներին թաղելու սովորությունը: Մենք այնքանը դիտենք, որ Սեոսեսը աղատեց դահրեկեց արված և բանտարկված Կավադին՝ վերջինիս մազդակյանների հետ ունեցած կապի պատճառով և որովհետև Կավադը հովանավորում էր զրադաշտական հաստատություններին և հավատքին թշնամական տրամադրված և կրոնական նորամուծությունների կողմնակից մարդկանց: Սրանից բխում է, որ Սեոսեսը հարում էր մազդակյաններին: Սակայն մազդակյան զաղափարները սկսում են սպառնական դառնալ արքայի համար և այդ տեսակետից Կավադի դիրքը Սեոսեսի հանդեպ հասկանալի է: Արքայից արքան սկսեց ավելի ու ավելի հակադրվել մազդակյաններին և անցնել զրադաշտական հոգևորականության կողմը: Նրա ամենամոտիկ խորհրդականներից մեկն է դառնում Մեթոդեսը, այն է Մահբոդհ-ը, որն ստանում է Sarnakhveraghan այսինքն «nakh-vēr-ների (նախարարների) գլխավոր» տիտղոսը. Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 356:
- 96 Տե՛ս ծանոթություն 48:
- 97 Պրոկոպիոսը գրում է Ասիայի իրերներ, որպեսզի չշփոթեն եվրոպայի իրերների հետ, որոնք ապրում էին Իսպանիայում:
- 98 Գուրգենը վրաց թագավոր օծվեց Վախթանգ Գորգասալից հետո: Վրաց ապրստամբությունը ընդգեմ Պարսկաստանի թվագրվում է 523 թ.: Տե՛ս „Очерки истории СССР“, III—IX вв., М., 1958, стр. 251:
- 99 Բոսպորոսի տակ ենթադրվում է Կիմմերյան Բոսպորոսը, ժամանակակից Կերչ քաղաքը:
- 100 Խերսոնի տակ ենթադրվում է ժամանակակից Սևաստոպոլ քաղաքը:
- 101 Վարիդ, հունարեն ()ձգրւհչս: Դա հայերեն Վահրիճն է, որ պարսկերենից է փոխառնված, պարսկերեն ձեն է Վահրիդ: Հայկական աղբյուրներում այդ հանդես է գալիս ոչ թե որպես տիտղոս, այլ հատուկ անուն:
- 102 Այս Պերանիոսը հետագայում գլխավորում էր Հուստինիանոսի ղորքը Լիբիայում և Իտալիայում մղվող մարտերում:
- 103 Սիտտասը (աղբյուրներում նրա անվան գրության ձևերը բազմապիսի են՝ Σιττας, Τζιττας, Ζιττας, Ζειττας) — նշանավոր բյուզանդական զորավար էր, ծագումով հայ: Ըստ Ն. Ադոնցի Սիտտաս նրա կոչումն էր. իսկ իսկական անունն էր Ուրսիկիոս: 528—529 թթ. Հուստինիանոսը նրան նշանակեց magister militum per Armeniam et Pontum Polemoniacum et gentes: Նա առաջին անձնավորությունն էր հայերի այն երկար շարքում, որոնք նրանից հետո բազում գարեր և՛ ռազմական, և՛ քաղաքական ասպարեզում հսկայական դեր խաղացին Բյուզանդիայում: Սիտտասը խնամիական կապերով կապված էր նաև Հուստինիանոսի արքունիքի հետ: Իր կյանքը Բենդորա կայսրուհու քույր Կոմիտոն էր: Տե՛ս Н. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 138; Ernest Stein, Histoire du Bas-Empire, tome II, Paris-Bruxelles-Amsterdam, 1949, p. 290:
- 104 Այս Նարսեսին չպետք է նույնացնել նույնանուն Նարսես ներքինու հետ, որ Բյուզանդիոնում պետական դանձապահ էր, և որին Պրոկոպիոսը հիշատակում է մի փոքր հետո: Տե՛ս Գիրք Ա, 15:
- 105 Սեն-Մարտենը Արատիոս ('Αρτασιος) անունը համարում է հայկական Հրահատ անվան բյուզանդական արտասանությունը: Տե՛ս նրա 2-րդ ծանոթությունը Lebeau-յի Histoire du Bas-Empire նոր հրատարակության 8-րդ հատորի 43-րդ էջում: Նարսեսն ու Արատիոսը ունեին մի եղբայր ևս՝

- իսաակեսին (Սահակին), որի մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է մի քիչ հետո (Ա. 15)։ Ն. Ադոնցն այս երեք եղբայրներին համարում է Կամսարական ընտանիքին պատկանող, որպես կռվան ունենալով այն փաստը, որ վերոհիշյալ անձնավորություններից մոտ կես դար առաջ ապրած Արշավիր Կամսարականի երեք որդիները կոչվում էին նմանապես Ներսեհ, Հրահատ և Սահակ (Վազար Փարսյեցի, Գ. 68, Գ. 90)։ Տե՛ս E. Stein, Histoire du Bas-Empire, t. II, p. 292, n. 1։ Արատիոսը բյուզանդական զորքում կարևոր դեր է խաղացել և բազմիցս է հիշատակվում Պրոկոպիոսի գործերում։
- 106 Նարսեսի և Արատիոսի իտալական արշավանքի մասին Պրոկոպիոսը մանրամասն պատմում է «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ։
- 107 Մինդրոս, բնագրում, Μινδροσος։
- 108 Հիերապոլիս (Ἱερόπολις նաև Βαυβύνη, Manbidj)։ Հին քաղաք Հալեպից հյուսիս-արևելք՝ երկու օրվա հեռավորության վրա։ Հիշատակվում է նաև «Աշխարհացոյց»-ում «քաղաք Հերապալիս» որ է Մաբուկ։ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանի րստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 112։
- 109 Ամմոդիոս (Պրոկոպիոսի մոտ՝ Ἀμμόδιον)։ Ամրոց հյուսիսային Միջագետքում, Դարայից 14 փարսախ հեռավորության վրա։ Նրա արամեական անունն է 'Ammudin։ Այժմ այն կոչվում է Tell 'Amûde։
- 110 Պիտյուաքսես, հայկական սկզբնաղբյուրների «բղբշխ»-ը, որից և «բղբշխություն», մի ինստիտուտ, որ փոխ է առնվել Պարթևական Պարսկաստանից։ Սասանյանների ժամանակ նրանք Պարսկաստանում կոչվում էին bi-dhakhsh, վրացերեն՝ pitiakhshi, patiaskhki, patiashk։ Հունական սկզբնաղբյուրներում Πιτιάξις, Πιτυάξις, Πιτιάξις, ասորերեն՝ aptaksha։ Բղբշխությունները Հայաստանում առաջին կարգի մեծ իշխանություններ էին սահմանային շրջաններում։ Այդ պատճառով էլ բղբշխներն հայկական սկզբնաղբյուրներում կոչվում են «սահմանապահ», «կողմնակալք»։ Արշակունիների ժամանակ Ագաթանգեղոսի և Փավստոսի տվյալների համաձայն Հայաստանում գոյություն ունեին չորս բղբշխություն։ Սեն-Մարտենը ենթադրում է, որ վերոհիշյալ Պիտյուաքսեսի տակ ենթադրվում է Ադանիքի հայ բղբշխը, որը գտնվում էր պարսից հպատակության մեջ։ Տե՛ս նրա 2-րդ ծանոթությունը Lebeau-յի Histoire du Bas-Empire-ի 8-րդ հատորի, 136-րդ էջում։ Բղբշխների և բղբշխությունների մասին տե՛ս Marquart, Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Choren., Berlin, 1901։ Զ. Մանգղյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934։ Herzfeld, Paikuli Monument and Inscriptions of the Early history of the Sassanian Empire, gloss. No 214, 781։ A. Caristensen, L'Iran sous les Sassanides, pp. 22, 102։
- 111 Սեն-Մարտենը Բարեսմանաս (Βαρεσμανᾶς) անունն ուզում է ուզգել Μαρεσθανᾶς — Մարեստանաս և նրա տակ տեսնել «մարզպան» տիտղոսը, ավելի կոնկրետ, հայոց մարզպան Մծեծ Գեոնուն։ Տե՛ս նրա 3-րդ ծանոթությունը Lebeau-յի Histoire du Bas-Empire-ի 8-րդ հատորի էջ 136։ Տե՛ս նաև V. Minorsky, Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene, BSOAS, 1944, XI, 2, p. 260։
- 112 Միրրանես (պարսկերեն Mihrān հայերեն՝ Միհրան)։ Սասանյան Պարսկաստանում եղել են յոթ մեծ ընտանիքներ, որոնց ձեռքում էր գտնվում երկրի իշխանությունը։ Նրանցից մեկ ընտանիքը կոչվել է Mihrān։ Բյուզանդական հեղինակները պարսկական տոհմանունները շփոթում են տիտղոսների

հետ: Տվյալ դեպքում Պրոկոպիոսը Պերոզի տոհմանուն Միհրանը ընդունում է սխալմամբ որպես տիտղոս: Նա Պերոզ-Միհրան էր: Տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 103, n 3: Հայկական սկզբնաղբյուրներում «Միհրան»-ի տոհմանուն լինելը շատ պարզ է երևում: Այսպես, օրինակ, Եղիշեի մոտ կարդում ենք. «Իսկ կրտսեր որդւոյն Յազկերտի դայեակն, Ռահամ անուն ի Միհրան տոհմէն» (Եղիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, էջ 197): Ղաղար Փարպեցու մոտ՝ «ՂՇապուհն ի Միհրան տոհմէն» (Գ., 79):

113 էրուլները (Eruli, Heruli) գերմանական ժողովուրդ էին, որոնք, դաշնակցած զոթերի հետ, սկսած III դարից արշավանքներ էին կատարում Հռոմեական կայսրության դեմ: Անաստասիոս կայսեր ժամանակ ընդունեցին քրիստոնեությունը և հաստատվեցին Դանուբ գետի հարավում (512 թ.): Նրանք, դաշնակցած Հուստինիանոս կայսեր հետ, մասնակցեցին պարսիկների, վանդալների և դոթերի դեմ Բյուզանդիայի մղած պատերազմներին:

114 Մասսագետների քոչվոր ժողովուրդը ապրում էր Կասպից ծովի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, մինչև Արսւյա՜ն լիճը: Նրանց մասին հիշատակում է Հերոդոտոսը: Պրոկոպիոսը հին տրադիցիայով այստեղ մասսագետ է անվանում հոների: Հայկական աղբյուրներում նրանք կոչվում են մազքութներ:

115 Այսինքն Բյուզանդիոն քաղաքի (Կոստանդնուպոլսի) բնակիչ:

116 «Անմահներ»-ի գորաբանակ գոյություն ունեւ Պարսկաստանում՝ դեռ Աքեմենյան ժամանակաշրջանում և բաղկացած էր տաս հազար հեծյալներից: Այդ մասին հիշատակում է Հերոդոտոսը: Սասանյան ժամանակաշրջանի «անմահները» ըստ երևույթին կաղմակերպված էին արքեմենյան ձևով: Նրանք «անմահ» էին կոչվում, որովհետև անընդհատ համարվում էին և պահպանում սահմանված տաս հազարի քանակը: Նրանց հրամանատարի տիտղոսն էր varthraghnighan-khvadhāy (տե՛ս A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, p. 298): Հայկական սկզբնաղբյուրներում «անմահներին» զնդի մասին հիշատակում են Եղիշեն «գունդն մատեան» ձևով (էջ 115, 117) և Փավստոսը «մատենիկ գունդ» ձևով: Բարսեղ վաթղապետի Մարկոսի ավետարանի մեկնության մեջ ալդ զնդի մասին հետևյալն է գրված. «էր և ի պարսկաց տունն գունդ մի՝ անուանեալ գունդի և նմայրեան, այսինքն գունդ անմահական և ոչ ոք ունէր իշխանութիւն տանջել զնոսա՝ երբ մեղանչէին»: Տե՛ս H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I Theil, S. 192: Զ. Աճառլաճ, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Դ, էջ 867:

117 Բնագրում Καθεύουσι:

118 Բնագրում ՅԵՐՉԵՍԻԱ ՏՅՍՅՈՒԾՈՒ: Ուսումնասիրողների մի մասը սունիտների տակ ենթադրում է սյունեցիներին, Հայաստանի Սյունիք նահանգի բնակիչներին (տե՛ս N. Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, Byzantion 10 (1935), fasc. 2, p. 531) իսկ մյուս մասը՝ Սվանեթիայի բնակիչներին: Ավելի հավանական է այս վերջին ենթադրությունը, թե խոսքը սվանների մասին է:

119 Բնագրում ()ՅՆՅՈՒ ՕՒ ՏՃՅԵՐՅՈՒ ԵՄԵՂԱԾՆՆԵՒ: Ասեցյր հոները ապրում էին Հյուսիսային Կովկասում: Նրանց տեղադրման մասին Պրոկոպիոսը խոսում է «Պարսկական պատերազմների մասին» աշխատության Բ. գրքի 29-րդ գլխում: Նրանց մասին տե՛ս G. Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. I, S. 67—68, ուր և մանրամասն գրականություն:

- 120 Հունարեն գրության ձևն է Μεμρερογ: պարսկերենն է՝ Mihr-mah-rūI (տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 203) կամ Mihr-Mihroe (E. Stein, Histoire du Bas-Empire, t. II, p. 291): նրա մասին մանրամասն խոսում են Մենանդրոսն ու Ագաթիասը: Վախճանվել է Մցխեթայում 554 թվականին:
- 121 Դորոթեոսը Հայաստանի դուքսն էր, իսկ իրականում Հայաստանի դորավարը Սիստանն էր magister militum per Armeniam: Տե՛ս H. Adonci, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 135:
- 122 Սատաղ, բաղաբ Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի սահմանի մոտ: Հուստինիանոսի ռեֆորմների ժամանակ մտավ ներքնադույն Հայքի մեջ, նախապես I Հայքի մեջ էր գտնվում: Վերոհիշյալ ճակատամարտը տեղի ունեցավ 530 թվականին:
- 123 Հունարեն Βῆλος. համապատասխանում է հայոց Բողրերդ ամրոցին, այժմ Բուղա-կալա:
- 124 Բնագրում Փշոճչյուշ: Այս ոսկեհանքերը գտնվում էին Թորթումի ավազանը զատող Ղազան լեռնաշղթայի արևմտյան փեշերի վրա, ուր սկիզբ է առնում Զորոխը, Սպերի դեմ առ դեմ: Այս լեռները այժմ էլ հռչակված են իրենց հանքերով: Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ Ֆարանդիոն հենց «հանք» է նշանակում, հայ-իրանական «հրահանգ» բառի հետ համեմատելով (պարթևերեն frahang): Տե՛ս Ն. Աղոնց, Հայաստանի ոսկեհանքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 206—222:
- 125 Բնագրում Τζανου. այլ տեղերում Σανου:
- 126 Տե՛ս վերը, գլուխ 10:
- 127 Ֆասիս գետը ժամանակակից Ռիոնի գետն է:
- 128 Կոլխիսի տակ ենթադրվում է Լադիկան, Արևմտյան Վրաստանը: Տե՛ս ծան. 94:
- 129 Տե՛ս ծանոթություն 124:
- 130 Տե՛ս ծանոթություն 104, 105, 106:
- 131 Սա այլ նարսես է, ոչ Արատիոսի եղբայրը: Հմմտ. ծանոթ. 104:
- 132 Սահակ Կամսարականը: Տե՛ս ծանոթ. 105:
- 133 Խոսքը, հասկանալի է, Հուստինիանոս կայսեր մասին է:
- 134 Տե՛ս Պրոկոպիոս, «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա., 2:
- 135 531 թ.:
- 136 Աղարեթես (հունարեն Ἀζαρέθης. հավանաբար Ἀζαρέφθης): Պարսկերեն Hazāraft (Hazārabhd) անունն է: Հանդես է գալիս նաև հայկական սկզբնաղբյուրներում «Հազարաուխտ» ձևով: Հմմտ. Փավստոս, Գ, 22, տե՛ս նաև Ղազար Փարպեցի, Գ., 66, Գ., 85:
- 137 Սակիկ Ալամունդարոս, բնագրում Ἀλαμουνδαρος ὁ Σακκικος: Սա Hira-յի թագավոր al-Mundir III-ն է, Լախմիդների ցեղից: Նրա արաբական մականունն է ibn ash-Shaqīqa: Ալ-Խիյարի ճակատամարտում 554 թվականին նա սպանվում է մի ուրիշ արաբական ցեղի՝ զասանիդների ցեղապետ Harith b. Djabala-յի (Պրոկոպիոսի մոտ՝ Արեթաս) կողմից: Նա թագավոր է դարձել 504 թվականին: Տե՛ս A. Γ. Λυμδιν, Из истории Аравии в начале VI в. н. э., Палестинский Сборник, № 2, 1956, стр. 42—52. մանրամասն գրականությունը տե՛ս «Արեթասի» մասին գրված ծանոթագրությունների մեջ ստորև, ծանոթ. 148: Ալամունդարոսի մասին Պրոկոպիոսը ավելի մանրամասն խոսում է մի քիչ հետո (Գիրք Ա., գլ. 17):
- 138 Բնագրում Κελεσιγχι նաև Ἐκελεσιγχι: Խոսքը Եկեղյաց գավառի մասին է Բարձր Հայքում: Հիշատակվում է դեռևս Ստրաբոնի կողմից Ἀκισιγχι

ձևով: Այս գավառը կոչվել է նաև Անահտական (Նահապետի շարա) Երիզա-
կամ Երեզ (այժմ Երզնկա) ավանում գտնվող Անահիտի հուշակավոր տա-
ճարի անունով: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը րոտ «Աշխարհացոյց»-ի,
էջ 50:

139 Իրիս գետը այժմ կոչվում է էշիլ-Շրմազ:

140 Կոմանա (բնագրում Kόμανα) քաղաքի անունը Պրոկոպիոսը բխեցնում է ռόγη
բառից, որ նշանակում է վարսեր: Կոմանա քաղաքը (կամ Ոսկե Կոմանա
χρυσή Kόμανα, ինչպես մի քիչ հետո) այժմ կոչվում է էլ-Բոստան, Սա-
բոս (այժմ Սեյխան շայ) գետի վրա:

141 Սարոս գետը այժմ կոչվում է Սեյխան շայ:

142 Հունարեն πανί: ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ «Օրեստեսի խելագարու-
թյունը մանիա շեշտելով, զրույցը ձգտում է մեկնել Մանայաբքը, որ մե-
սրբարան է եղել նման Երեզի և Կոմանի»: Տե՛ս ն. Ադոնց, Հին հայոց աշ-
խարհայացքը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 287:

143 Բնագրում Ἀρσίνος, Արածանի գետն է:

144 Այժմ Մալաթիա:

145 Այսինքն Եփրատեսիա:

146 Տե՛ս վերը, գլ. 14:

147 Մենք «պատիվ» ենք թարգմանում հունարենի ῥόσχος բառը, նրա տակ հաս-
կանալով ոչ իհարկե պատիվ բառի ժամանակակից սովորական նշանակու-
թյունը: Հին հայ հեղինակների մոտ «պատիվ» բառը ուներ նաև լանջի և
զլխի զարդարանքի, թագի, դիադեմայի նշանակություն: Այդ պարզ երևում
է հայ հեղինակների հետևյալ հիշատակություններից. «պսակօք և պատ-
ւովք մեծարեաց զբազումս ի մոզաց և բազմագոյնս ի մոզպետաց», «կապէր
և զպատիւ վարսին» (Եղիշե), «եւ այլ յայսմ ազգաց և ի խոնարհ, որ գոր-
ծակալս անուն բարձեօք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին» (Փավ-
ստոս) և այլն: Այդ մասին տե՛ս К. П. Патканов, Материалы для
армянского словаря, вып. II, стр. 2.

148 Արեթաս Գաբալայի որդի (բնագրում Ἀρεθας τοῦ Γαβλά). արաբերեն՝
Harith b. Djabala-ն, Ասորիքի արաբական մի հարստության թագավորը՝
զասանիդների տոհմից: Այդ հարստությունը ծագումով Եմենից էր: Գասանիդ-
ները միաբնակ քրիստոնյաներ էին և որպես սյուզերեն ճանաչում էին Բյու-
զանդիայի կայսրերին: Նրանք պաշտպանում էին սահմանները ընդդեմ
պարսիկների և վերջիններից վասսալական կախման մեջ գտնվող խիրայի
Լախմիդների: Գասանիդների տիրապետությունը տարածվում էր Արաբիայի
Ḥawrān-ի և Balkā-յի տերիտորիաների վրա, Փյունիկեի և 2-րդ ու 3-րդ
Պաղեստինի վրա: Ի տարբերություն իրենց ազգակից և միաժամանակ
իրենց թշնամի Լախմիդների, որոնք կուլտուրական տեսակետից շատ էին
գերազանցում իրենց, զասանիդները նստակյաց չէին: Գասանիդների հա-
րստության պատմությունը արաբ ժողովրդի պատմության ամենից մոլթ
շրջաններից մեկն է: Արաբական ավանդության համաձայն զասանիդները
ծագել են Սող ցեղից, որը հարավային Արաբիայից էր: Այդ ցեղը Մարբի
կառավարման վերացումից հետո թողեց Եմենը և բարձրացավ հյուսիս՝ դե-
պի Բատն Մարր, Մեկկայի մոտ: Ավելի ուշ Ադդ-երի մի ուրիշ խումբ Amr
b. Amir Muzaykiya-յի ղլխավորությամբ գնաց Ասորիք: Նրանք երկար
ժամանակ մնացին Գասան լճի ափին, Ասորիքի անապատում և այնտեղից
ստացան Գասանիդներ անվանումը: Գասանիդների հարստության առաջին

- և ամենանշանավոր իշխանը Ջաբալայի որդի հարիթն էր, որը միաբնակ եկեղեցու շերմ պաշտպաններից էր: 529 թ. նա Հուստինիանոս կայսրից ստացավ Ասորիքի բոլոր արաբական ցեղերի ղեկավարի ֆսլաջլոհ-ի (ցեղապետի) և պատրիկի կոչում: Իր թագավորության մեծագույն մասը նա անցկացրեց պատերազմների մեջ՝ ընդդեմ հիրայի ալ-Մունդիր (Ալամունդարոս) ցեղապետի: 554 թվականին Հարիթը Կիննեսուրիի շրջանում (հունարեն Χαννίς) վերջնական հաղթանակ է տանում ալ-Մունդիրի դեմ, որը և սպանվում է կովի դաշտում: Արեթասի մասին տե՛ս J. Sauvaget, Les Ghassanides et Sergiopolis, Byzantion, XIV (1939), pp. 116—130; I. Kāwar, Procopius on the Ghassānids, Journal of the American Oriental Society, 77 (1957), pp. 79—87; I. Kāwar, Procopius and Arethas, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 50, (1957); pp. 39—67, 362—382; J. Schleifer-Ghassān հոդվածը Encyclopédie de l'Islam-ում, ուր և ընդարձակ դրականություն: Նաև H. B. Пугулевская, Анонимная хроника времен сасанидов, Записки Института Востоковедения, том 7, 1939, стр. 55—78; H. B. Пугулевская, Арабы VI в. по сирийским источникам, Труды второй сессии ассоциации арабистов, 19—23 октября 1937 г., Труды Института Востоковедения, вып. XXXVI, Москва—Ленинград, 1940; А. Лундин, К вопросу о хронологии хымтъяритских надписей, Палестинский Сборник, вып. 3 (66), 1953, стр. 101.
- 149 հալկիս (հունարեն Χαννίς) արաբերեն Kinnasrin: Քաղաք հյուսիսային Արաբիայում: Հիշատակվում է նաև «Աշխարհացույց»-ում «Քաղկիդիկ, յորում քաղաք Քալկիսա, որ է Նիկորիա» (տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 112): Կիննասուրիի տերիտորիայի վրա, al-Hiṣār-ում 554 թվականին տեղի ունեցավ ճակատամարտ, որը վերջացավ գասանիդ Արեթասի հաղթանակով ընդդեմ լախմիդ Ալամունդարոսի:
- 150 Կալլինիկոն քաղաքը գտնվում էր Միջագետքում:
- 151 531 թվականի ապրիլի 19:
- 152 Զամբյուղների մեջ նետեր նետելու միջոցով հաշվառում կատարելը մի շատ հին սովորություն էր իրանական ժողովուրդների մոտ: Մենք Հերոդոտոսի մոտ (գիրք Դ., գլ. 81) գտնում ենք մի առասպելական պատմվածք, որի համաձայն Սև ծովի շրջաններում ապրող սկյութները մոտավորապես այդ ձևով հաշվառում էին բնակչությունը: Նման հիշատակություն կա նաև Փավստոս Բուզանդի մոտ՝ մագթաց ղորքի հաշվառման վերաբերյալ: Նա գրում է. «Ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրս թուել ոչ կարէին: Բայց ուր լինէր հանդէս, ի նշանաւոր տեղիս զնդի զնգի, դրօշու դրօշու, վաշտուց վաշտուց, յերևելի տեղեաց՝ մէն մի բռնաբար առ այր հրամայէին, զի բերցեն ընկեսցեն՝ զեղջ կուտել. զի որչափ լիցի, այնու երևեսցի նշանակ բազմութեանն, առ իմանալ առ վաղիւ անցելոց իրացն ահաւորութեան նշանակ» (Գ., 7):
- 153 Հոմերիտներ, հունարեն Ὀμηρίται, արաբերեն՝ Himyar: Արաբիայի հարավում ապրող մի ժողովուրդ: Արաբական հեղինակների համաձայն հոմերիտները բաժանված էին բազմաթիվ ցեղերի և բնակվում էին Lahadj -ի շրջակայքում, Zaīd -ի և Rīdā -յի նահանգներում: Նրանք քրիստոնեություն ընդունեցին միայն Անաստասիոս կայսեր ժամանակ: Հոմեռական կայսրերը կանոնավոր հարաբերությունների մեջ էին հոմերիտների հետ՝ իրենց առևտրական շահերից ելնելով, ինչպես նաև ապահովելու համար

իրենց սասանյաններից, որոնք ջանում էին ներթափանցել հարավային Արաբիա՝ Օմանի վրայով: Բյուզանդիայի հոմերիտների և եթովպացիների հետ ունեցած փոխհարաբերությունների մասին նշված ժամանակաշրջանում տե՛ս *J. Guidi*, Bisanzio ed il regno di Aksum, Studi Byzantini, I (1924), p. 137—139; *A. Vasiliev*, Justin I (518—527) and Abyssinia Byzantinische Zeitschrift, Bd. 33 (1933), S. 67—77; *Н. В. Пугулевская*, Эфиопия и Химъяр в их взаимоотношениях с Восточноримской империей, Вестник Древней истории, 1948, № 1, стр. 87—97; ее же, Законы Химъяригов, Византийский Временник, № 3 (1950), стр. 51—61; ее же, Византия на путях в Индию, Из истории торговли Византии с Востоком в IV—VI вв., Москва—Ленинград, 1951, стр. 260 и сл.; *A. A. Vasiliev*, Notes on some Episodes concerning the Relations between the Arabs and the Byzantine Empire from the fourth to the sixth century, Dumbarton Oaks Papers, 9/10, 1956, p. 306—316:

- 154 Արաբիայի ափերը:
155 Ֆինիկոն նշանակում է արձավենիների պարտեզ:
156 Արոխարարոս: Դա Արուղարիբն է, հավանաբար գասանիդ Արեթասի (Հարիթի) եղբայրը: Տե՛ս *E. Stein*, Histoire du Bas-Empire, t. II, p. 297:
157 Ավելի ճիշտ՝ Արաբական ծոցի:
158 Ֆիլալ, հունարեն *φίλος* — «բարեկամ», «սիրելի» բառից:
159 Արատիոսի և Իսաակեսի եղբայրը: Պրոկոպիոսը սրա մասին խոսում է Առաջին գրքի 12-րդ գլխում:
160 Եթովպացիների այս արշավանքի մասին հարավային Արաբիա հիշատակում է Խուսն ալ-Գուրաբում գտնված հարավ-արաբական մի արձանագրություն, որի տվյալների համապատասխանելը բյուզանդական ժամանակագիրների և պատմիչների հաղորդումների հետ ցույց է տվել դեռևս Հալեվին: Տե՛ս *J. Halevy*, Etudes sabéennes, Journal Asiatique, 7-e série, t. I—II 1873, p. 519: Արաբական այս արձանագրությունը թվագրված է Խիմյարնե-րի 640 թվականով, որը համապատասխանում է մ. թ. 525 թ.:
161 Էսիմիֆայոսի իսկական անունը Սումաիֆա էր:
162 Բնագրում *σερική*. լատիներեն *serica*, որպես Չինաստանում (*Seres*) տարածված:
163 Սոֆանենե (հունարեն *Σωφάνης*) Համապատասխանում է Մեծ Ծոփք գավառին: Հուստինիանոսի ժամանակ մտավ 4-րդ Հայքի մեջ:
164 Այս հետախույզների մասին Պրոկոպիոսն ավելի մանրամասն խոսում է իր «Գաղտնի պատմության» մեջ: Տե՛ս սույն աշխատության 296 էջում:
165 Մերոդես (հունարեն *Μερόδης*)՝ Խոսքը վերաբերում է ամենայն հավանականությամբ մոբեդան-մոբեդին, գերագույն քրմին, որը պաշտպանում էր Խոսրովին որպես մաղղականների թշնամի մի արքայի և դրադաշտականության պաշտպանի: Կաոսեսը մաղղականների կողմնակից էր: Տե՛ս *Н. В. Пугулевская*, Города Ирана в раннем средневековье, стр. 309: Մերոդեսի և մոգերի մասին տե՛ս վերը, ծանոթություն 22:
166 Կավադը վախճանվեց 531 թվականի սեպտեմբերի 13-ին:
167 Խոսրով Ա. Անուշիրվան (պարսկերեն *Anōsharvan*=*anōshag-ruvān*), որ նշանակում է «անմահ հոգով»: Խոսրովի նկարագրությունը Պրոկոպիոսի մոտ չի համապատասխանում նրա մասին եղած արևելյան աղբյուրների

նկարագրությանը: Պրոկոպիոսը տվյալ դեպքում մի անկողմնակալ դրող չէ: Նա իր աշխատության մեջ ջանք է թափում ամեն կերպ սև գծերով ներկայացնելու Բյուզանդիայի այս ոխերիմ թշնամուն: Հակառակ դրան, հոսսրովը արևելյան աղբյուրներում արդարության տիպարն է: Պարսկական ու արաբական աղբյուրներում կարելի է հանդիպել բազմաթիվ առասպելախառն պատմվածքների, որտեղ փառաբանվում է այս արքայի արդարամտությունը: Բացի դրանից, այդ աղբյուրները հոսսրովին համարում են մեծահոգի և ողորմած արքայի տիպար: Հայկական աղբյուրներում ևս հոսսրով արքան դրական է արտացոլված: հոսսրովը, «որ կոչեցաւ Անուշ Ըռուն... հաստատեաց զերկիր, քանզի էր խաղաղասէր և աշխարհաշէն» (Սեբեոս): Նույն պատմիչի ասելով «ի ժամ վաղճանին ծագեալ վայլականացեալ զնովա լոյս աստուածային բանին. քանզի հաւատաց ի Քրիստոս» (նույն տեղում): հոսսրով Ա-ի ժամանակաշրջանը գրականության և փիլիսոփայության բուռն զարգացման մի շրջան էր, բարձր զարգացման էր հասել բժշկությունը: Փիլիսոփայության բնագավառում հայտնի էր Պավղոս պարսիկը, որը հատուկ արքայի համար ասորերեն լեզվով շարադրեց Արիստոտելի դիալեկտիկան: Ինչպես ցույց է տալիս բյուզանդական պատմիչ Ագաթանգեոսը, ինքը հոսսրովը Արիստոտելի և Պլատոնի գործերի սիրահարն էր: Հակառակ Բյուզանդիայում լայն տարածված կրոնական անհանդուրժողության, Պարսկաստանում տվյալ ժամանակաշրջանում համեմատաբար այդ հարցում այնքան խիստ չէին: Երբ 529 թ. փակվեց Աթենքի փիլիսոփայական դպրոցը և սկսվեց փիլիսոփաների հալածանքը, նրանցից յոթ հոգի՝ ասորի Դամասկիոսը, կիլիկեցի Միմալիկիոսը, փոյուզիացի Եվլամիոսը, լյուդացի Պրիսկիանոսը, փյունիկեցի Հերմիասը և Դիոգենեսը, նաև Իսիդոր գաղացին ապաստան գտան Տիգրեոնում և լավ ընդունելություն հոսսրովի կողմից: Իայց այս բոլորը դրամի մի կողմն է միայն: հոսսրով Ա-ի ժամանակ էր, որ առավել լայն տարածում գտավ ժամանակի ամենահուժեղ ու սոցիալական շարժումներից մեկը՝ մազդակյան շարժումը, որ շահագործվող ու կեղեքվող աշխատավոր մասսաների ընդլնման արտահայտությունն էր: Հենց ինքը հոսսրովն էր, որ կատաղի պայքար մղեց նրանց դեմ:

168 Կենտինար լատիներեն բառ է՝ centenarium (ժամանակակից ցենտները այստեղից է ծագում), centum բառից, որ նշանակում է հարյուր: Մեկ կենտինարը հավասար էր հարյուր լիտրի, մոտավորապես 32,75 կիլոգրամի:

169 Մեկ լիտրը, ինչպես նշել ենք, հավասար է 72 ոսկեդրամի, դահեկանի:

170 «Հավիտենական» կոչվող հաշտությունը կնքվեց 532 թվականին:

171 Պարսկերեն Zaurān (հին պարսկ. Zarwān), Sb'u F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 377:

172 Այս ապստամբությունը, որը կոչվեց «Նիկա»-յի ապստամբություն, ծագեց 532 թվականի հունվարին: «Դեմոսները» (δῆμοι) ժողովրդական միություններ էին, որոնց արմատները գալիս են դեռ հին համայնքից, իսկ «կողմերը» (ἰσχυροί) ավելի ուշ առաջացած կազմակերպություններ էին, ոչ միայն կրկեսային, այլև սոցիալական, բնակչության բարձր և ցածր խավերի շահերն արտահայտող: «Կողմերն» ունեին քաղաքային և ռազմական ֆունկցիաներ: Կայսրը և սենատը կարևոր դեպքերում միշտ անհրաժեշտ էին գտնում խորհրդակցել և ստանալ «դեմոսների» համաձայնությունը այս կամ այն հարցի մասին որոշում ընդունելու կապակցությամբ: «Կողմերը» առաջացան ձիարշավարանում: Բյուզանդիայում գոյություն ունեին չորս

«կողմեր»՝ կապույտներ, կանաչներ, սպիտակներ և կարմիրներ: Սպիտակները հանդես էին գալիս կապույտների հետ, իսկ կարմիրները՝ կանաչների: Թեև իրենց հիմքում «կողմերը» սպորտային կազմակերպություններ էին, բայց նրանք չէին կարող շօգտագործվել քաղաքական նպատակների համար, որովհետև դեմոսները ուրիշ լայն միություններ չունեին: Այնպես որ «կողմերը» վերածվում էին քաղաքական միությունների, իսկ սպորտային ներկայացումներն էլ՝ քաղաքական պայքարի: Ելնելով այն բանից, որ կապույտների թաղամասերը գտնվում էին Կոստանդնուպոլսի կենտրոնում, հին քաղաքում, իսկ կանաչներին՝ հին քաղաքի պարսպից դուրս, ուսումնասիրողները եկել են այն եզրակացության, որ կապույտներն իրենցից ներկայացնում էին բնակչության առավել բարձր, իսկ կանաչները՝ ցածր, գլխավորապես առևտրա-արդյունաբերական խավը: Կապույտների վերնախավը արիստոկրատական էր: VII դարի կեսերից «կողմերը» դադարում են քաղաքական որևէ դեր խաղալուց: Նրանք պարզապես սպորտային կազմակերպություններ էին և ռազմական: Բայց «կողմերի» քաղաքական դերի վերացումը դեռ չէր նշանակում դեմոսների քաղաքական դերի վերացում: Նրանք պահպանեցին իրենց քաղաքական դերը նաև VIII և IX դարերում: Դեմոսների և «կողմերի» մասին կա բավական ընդարձակ գրականություն: Նրանից հիշատակում ենք հետևյալ գործերը: Փ. Ի. Успенский, Партии цирка и димы в Константинополе, Византийский Временник, том 1, 1894; S. Manojlovič; Le peuple du Constantinople de 400 à 800 après J. C., Byzantion, 1936, t. XI, 2; Yv. Janssens, Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Heraclius, Byzantion, t. XI, 2, 1936; А. П. Дьяконов, Византийские димы и факции (τὰ μέγαρα) в V—VII вв., Византийский Сборник, Москва—Ленинград, 1945; М. В. Левченко, Венеты и прасны в Византии, V—VII вв., Византийский Временник, том 1 (XXVII), 1947; Sabine Winkler, Byzantinische Deme und Faktionen, In: Dt. Historiker-gesellschaft. Sozial-ökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im klass. Altertum, Berlin, 1961, S. 317—328:

173 Խոսքը Թեոդորա թագուհու մասին է, Հուստինիանոս կայսեր կնոջ: Նրա կենսագրության մասին հարուստ նյութ է տալիս Պրոկոպիոս Կեսարացու «Գաղտնի պատմությունը», որը, սակայն, միակողմանի աղբյուր է: Նրա հեղինակը իր առաջ նպատակ է դրել հնարավորին չափ մութ գույներով նկարագրել նրան: Ըստ վերոհիշյալ պատմության, նրա ծնողները շատ համեստ ծագում ունեին: Հայրը՝ Ակակիոս, կրկեսում արջեր էր պահում, իսկ մայրը թեթև բարքերի տեր մի կին էր: Թեոդորան ինքը սկզբում աշխատում էր կրկեսում որպես պարուհի և երգչուհի: Հենց այնտեղ էլ նա ծանոթանում է ապագա կայսեր Հուստինիանոսին, ամուսնանում նրա հետ և թագադրվում 527 թ.: Թեոդորան, լինելով ուժեղ կամքի տեր կին, հսկայական ազդեցություն ուներ Հուստինիանոսի վրա, հատկապես վերոհիշյալ «նիկա»-յի սպստամբության ժամանակ իր բռնած դիրքից հետո: Այն ժամանակ, երբ Հուստինիանոսը նայում էր դեպի Արևմուտք, կամենալով վերականգնել վաղեմի հռոմեական կայսրությունը, ավելի հեռատես Թեոդորան նայում էր դեպի Արևելք, նա տեսնում էր, որ Փոքր Ասիան, Ասորիքը և Եգիպտոսն են հանդիսանում պետության հենարանը, դրա համար էլ նա կողմնակից էր ավելի դիջողական կրոնական քաղաքականության դեպի միաբնակությունը.

որը լայն տարածում էր գտել վերոհիշյալ երկրներում: Իր նպատակին հասնելու համար Թեոդորան կանգ չէր առնում ոչ մի միջոցի առաջ: Նա դաժան, ուխտադրուժ մի կին էր: Վախճանվեց 548 թվականի հունիսի 29-ին՝ քաղցկեղից: Մեղ է հասել Թեոդորա կայսրուհու (ինչպես նաև նրա ամուսնու՝ Հուստինիանոսի) խճանկար պատկերը Ռավեննայի սուրբ Վիտալի տաճարում: Թեոդորայի մասին տե՛ս Mallet, The empress Theodora, English Historical Review, January, 1887; Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VI-e siècle, Paris, 1901 (կա այս գործի ռուսերեն թարգմանությունը. Шарль Дюль, Юстиниан и византийская цивилизация в VI в., С.—Петербург, 1908); Նույնի. Theodora, impératrice de Byzance, Paris, 1937 (2-e ed.); W. Holmes, The age of Justinian and Theodora, t. I—II, London, 1912; W. Schubart, Justinian und Theodora, München, 1943:

174 Տե՛ս վերը, ծանոթ. 89: Տրիբնիանոսն իր ժամանակի խոշորագույն իրավագետն էր: Հուստինիանոսը Տրիբնիանոսի վրա գրեց անցյալում տարբեր կայսրերի կողմից հրապարակված օրենքները հավաքելու գործը:

175 Կայսեր դիմում էին «տեր»՝ ὁ ἐσπέρτα արտահայտությամբ, իսկ կայսրուհուն՝ «տիրուհի» — ἡ ἐσπεράτα: Նրանց այդպես շղիմող մարդիկ համարվում էին տգետ և անկուլտուրական: Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացու «Գաղտնի պատմության» 30-րդ գլուխը:

176 Բնագրում γογγύζοντες:

177 Խոսքը օստգոթերի թագավոր Ուիտտիգիսի (Վիտտիգիսի) և վանդալների թագավոր Գելիմերի մասին է:

178 541 թվականի մայիսին:

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ
ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԿ

- 1 Հուստինիանոս կայսեր գոթերի դեմ Իտալիայում մղած պատերազմները Պրոկոպիոս Կեսարացին նկարագրել է «Պատերազմների մասին» աշխատության 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ և 8-րդ գրքերում, որոնք հրատարակիչների կողմից վերնագրված են «Գոթական պատերազմի մասին» (De Bello Gotthico): Իտալիան վերջնականապես անցավ Բյուզանդիայի ձեռքը 555 թվականին:
- 2 Ալամունդարոսի և Արեթասի մասին Պրոկոպիոսը խոսել է Առաջին գրքի 17-րդ գլխում: Տե՛ս նաև նախորդ գրքի 137 և 148-րդ ծանոթադրությունները:
- 3 Տե՛ս նախորդ ծանոթադրությունը:
- 4 Խոսքը «հավիտենական» հաշտության պայմանագրի մասին է, որ կնքվել էր 532 թվականին: Տե՛ս Առաջին գրքի 22-րդ գլխում:
- 5 Ստրատա (հունարեն Στρατα լատիներեն Strata) շրջանը գտնվում էր Դամասկոս—Պալմիրա—Սերգիուպոլիս ուղղման ճանապարհի վրա: Տե՛ս H. B. Puzlevskaya, Арабы VI в. по сирийским источникам, стр. 67:
- 6 Պալմիրա կամ Ֆինիկոպոլիս, արևելյան լեզուներում՝ Թադմոր: Կառուցվել էր դեռևս Սողոմոնի կողմից ասորական անապատում: Որպես Պալմիրա առաջին անգամ հիշատակվում է Անտոնինոսի պարթևների դեմ մղած պատերազմների ժամանակ: Տրայանոսը այն հիմնահատակ կործանեց, իսկ վերա-

կանգնվեց Այրիանոսի կողմից: Պալմիրայի ավերակները հայտնաբերվեցին 1678 թ.:

7 Տե՛ս Առաջին գրքի 21-րդ գլուխը:

8 Լիգուրացի հոգևորականների մասին, որոնք դեսպանության են գնում պարսից արքայի մոտ, հիշատակում է Պրոկոպիոս Կեսարացին նաև «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության երկրորդ գրքի 22-րդ գլխում:

9 Այս Սիմեոնի մասին տե՛ս վերը, Գիրք առաջին, գլ. 15:

10 Սիտտասի մասին տե՛ս վերը, Գիրք առաջին, գլուխ 15:

11 Ասպետյանների տակ (բնագրում `Ασπετιανῶν, այլ ձեռագրերում `Απετιανῶν) Դեստունիսը հավանական է գտնում տեսնել հայկական հայտնի Աբեդյանների տոհմը (տե՛ս նրա թարգմանության 2-րդ հատորի 18-րդ էջի ծանոթությունը): Անհավանական չէ Ասպետյանների տակ ենթադրել Բագրատունիներին, որոնց նախարարության ավագը կոչվում էր «Ասպետ»: Հմմտ. 3. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, Վիեննա, 1913, էջ 3:

12 Բնագրում εἰς ἤωρ' αὐτῶν (ἰσχυράλ' αὐτῶν): Բառը բարդ է: Վերջին γαλ' αὐτῶν-ի տակ դժվար չէ նկատել հայոց «քաղաք» բառը:

13 Արտավան Արշակունին հիշատակվում է Պրոկոպիոսի կողմից նաև «Վանդալական պատերազմի մասին», ինչպես և «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատություններում: Արտավան Արշակունին Ն. Ադոնցը նվիրել է առանձին ուսումնասիրություն: Տե՛ս նրա «Արտավան Արշակունի» հոդվածը «Պատմական ուսումնասիրություններ»-ում, Պարիս, 1948, էջ 297—319:

14 Այս հասկանում Պրոկոպիոսը և հայ աղբյուրները համերաշխ չեն:

15 532 թ. «հավիտենական» հաշտությունը:

16 Խոսքը Բոսպորոս քաղաքի մասին է, ժամանակակից Կերչի:

17 Արևմտականների տակ նկատի ունի Իտալիայի գոթերին:

18 539 թ.:

19 Գիրք Բ., 1:

20 Իստրոսի տակ նկատի ունի Դանուբ գետը:

21 Իլլիրիան ժամանակակից Ալբանիայի տերիտորիան է:

22 Խերրոնեսոսի տակ նկատի ունի Թրակական թերակղզին:

23 Այս Անաստասիոսի մասին տե՛ս վերը, էջ 76: Սա Դարա քաղաքում սպանել էր բռնատիրոջ Հովհաննեսին:

24 Խոսքը Հուստինիանոս կայսեր՝ Ալամունդարոսին և հոների դրած նամակների մասին է, որոնցով կայսրը յորդում էր նրանց ընդդեմ պարսիկների:

25 540 թ.:

26 Կիրկեսիոնը ամրոց էր Միջագետքում, կառուցված Եփրատ և Խաբուր գետերի խառնման տեղում: Կիրկեսիոնի և այնտեղ կատարված շինարարության մասին Պրոկոպիոսը խոսում է իր «Կառուցումների մասին» գրքում (Բ., 6): Տե՛ս սույն աշխատության 177 էջում:

27 Աբորրաս գետ (հունարեն `Αβόρρας) Խաբուր գետը Միջագետքում: Հիշատակվում է դեռ սեպագիր արձանագրություններում Cha-bur ձևով:

28 Զենոբիա քաղաքի մասին տե՛ս Պրոկոպիոսի «Կառուցումների մասին» աշխատությունը (Բ., 8): Տե՛ս սույն աշխատության 181 էջ:

29 Օդոնաթոսի մասին տե՛ս Պրոկոպիոսի «Կառուցումների մասին» աշխատությունը (Բ., 8):

30 Սուրոնը գտնվում էր Կալլինիկոն քաղաքի դիմաց, Եփրատի աջ ափին, Սերգիոպոլսից հյուսիս:

- 31 Սերգիուպոլիս, քաղաք Ասորիքում, Պալմիրայի անապատում, Եփրատից 25 կիլոմետր հարավ: Արաբներն այն անվանում են Al-Rusāfa: Անաստասիոս կայսրը Կոստանդնուպոլիս է տանում այս քաղաքի պատրոն սուրբ Սերգիոսի աչքը, որն ըստ ավանդության հրաշքներ էր գործում: Այգ դեպքի պատվին քաղաքն ստանում է Սերգիուպոլիս անունը: Գևորգ Կիպրացին (ԷՎ. Gelzer, V, 863) հիշում է քաղաքի երրորդ անունը՝ Անաստասիուպոլիս: Առաջին անգամ Հուստինիանոս կայսրն էր, որ պարսպապատեց այն 542 թվականից առաջ: Սերգիուպոլիսի մասին մանրամասն տե՛ս Honigmann-ի հոդվածը (Al-Rusāfa) Encyclopédie de l'Islam-ի մեջ, 1936, էջ 1265—1267, ուր և մանրամասն գրականություն:
- 32 Բերիան ժամանակակից Հալեպ քաղաքն է:
- 33 Հատիններեն ascretis: Կայսեր քարտուղարն էր:
- 34 Անտիոքը գրավվեց 540 թ. հունիսին:
- 35 Այսինքն՝ Հուստինիանոսին:
- 36 Տե՛ս Գիրք Ը., գլ. 1:
- 37 Խոսքը Օրոնտես գետի վրա գտնվող, Ասորիքի Ապամիա քաղաքի մասին է, և ոչ Միջագետքի:
- 38 Դաֆնե արվարձանում գտնվող պարտեղի մասին հիշատակություն ունի դեռևս Ատրաբոնը (ԺԶ, 2):
- 39 Խոսքը յուրաքանչյուր քաղաքի, դեմոսի տարբեր գույների՝ կողմերի (այսինքն կուսակցությունների) մասին է: Տե՛ս Առաջին գրքի առթիվ մեր 172-րդ ծանոթությունը:
- 40 Այսինքն Հուստինիանոսի սիրած գույնը:
- 41 Բարբալիսոս քաղաք-ամրոցը գտնվում էր Հիերապոլիսից հարավ, Եփրատի աջ ափին: Պրոկոպիոսն այն հիշատակում է նաև «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ (Բ., 9): Դա ժամանակակից Քալաաթ բալի գյուղն է: Տե՛ս Ս. Ս. Սրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 44:
- 42 Աբգար անունով Միջագետքում գոյություն է ունեցել 29 թագավոր, որոնք թագավորել են Օսրոնեում, մայրաքաղաք ունենալով Եդեսիա քաղաքը—նմթ. I գարից մինչև մթ I դարը: Մի առասպելի համաձայն այս թագավորներից մեկը, հավանաբար Աբգար V-ը, որը տառապում էր ծանր հիվանդությամբ. նամակ է գրում Քրիստոսին, որ նա գա իրեն բուժի: Վերջինս մերժում է հրավերը, բայց գրում, որ կուղարկի իր աշակերտներից մեկին: Եվսեբիոսն իր «Եկեղեցական պատմության» մեջ գրում է, որ ուղարկվում է Թադեոս առաքյալի որդի Հուդան (29 թ.): Այս առասպելն ունի այլևայլ տարբերակներ: Լիպսիուսը գտնում է բազմաթիվ անախրոնիզմներ, որոնցից երևում է, որ առասպելն իր տակ պատմական հոգ չունի: Առասպելը ըստ երևույթին հորինվել է, որպեսզի ասորական եկեղեցուն առաքելական ծագում տրվի: Աբգար թագավորի հետ կապված առասպելի մասին մանրամասն տե՛ս Lipsius, Die Edessensische Abgarsage kritisch untersucht, Brunswick, 1880; Alfr. Gutschmidt, Untersuchungen über die Geschichte des Königreiches Osroene, Mémoires de l'Académie de St. Pétersbourg, vol. 35, 1887; Tixeront, Les origines de l'église d'Edesse et la légende d'Abgar, Paris, 1888; N. Cartoian, Legenda lui Augar, Bucarest, 1925; H. B. Пугачевская, Города Ирана в раннем средневековье.
- 43 Բնագրում Iacupa:

- 44 Բատնե (հունարեն Βάτυαι), Այժմ կոչվում է Sarūdī, Քաղաք Միջագետքում, Եղեսիային մոտիկ, կառուցվել է մակեդոնացիների կողմից:
- 45 Կարրե (հունարեն՝ Καρραι, արաբերեն՝ Harrān): Միջագետքի հնագույն քաղաքներից, Balikh գետի ակունքների մոտ, Եղեսիայի և Ras 'Ain-ի միջև:
- 46 Կտեսիֆոնը հայկական սկզբնաղբյուրների Տիգրոն քաղաքն է, սլարսից պետության մայրաքաղաքը՝ Տիգրիս գետի ափին:
- 47 Խոսրովի Անտիոքը ('Αντιόχεια Χοσρόου), Տիգրոնից արևելք, ուր այժմ գտնվում է մի մուսուլմանական սրբավայր, որ կոչվում է Salman Pak: Խոսրովի Անտիոքի պաշտոնական անունն էր Vēh-Antioch-Khusrō, սակայն նա սովորաբար կոչվում էր Runiaghān (արաբերեն՝ Er-Rumiyya— «հույների քաղաք»): Հայկական սկզբնաղբյուրներից Սեբեոսը, խոսելով Խոսրով Ա-ի մասին, գրում է, որ նա «առ մարտի զԱնտիոք պիսիդացուց, եւ գերեալ նստոյց առ թագաւորական կայանին»: Նույն հեղինակը Խոսրովի Անտիոք քաղաքի կառուցման մասին գրում է. «Շինեալ քաղաք եւ անուանեալ զնա Վեհ Անշատոք Խոսրով, զոր անուանեալ Շահաստանի Ոկնոյ կոչեն» (զլուխ Բ.):
- 48 Երկրաշարժը տեղի ունեցավ 526 թ.:
- 49 541 թ.:
- 50 Լաղերի թագավորի ստացած նշանակները մանրամասն նկարագրում են Պրիսկոսը, նաև Զատկական ժամանակագրությունը և Մալալասը: Նման նշանակներ էին ստանում նաև հարավային Հայաստանի հայ նախարարները, սատրապները, մինչև Հուստինիանոս կայսրը: Պրոկոպիոսը դրանց մանրամասն նկարագրությունն է տալիս իր «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ (Գ., 1), որի թարգմանությունը տե՛ս սույն աշխատության 190 էջում:
- 51 Տե՛ս Գիրք Ա., զլուխ 12:
- 52 Այսինքն Աղձնիքից, Եղիշեի մոտ մեկ անգամ հիշատակվում է Արզնաբիւն ձևով: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 33—34:
- 53 Ժամանակակից Յիսիսձիրի քաղաքը:
- 54 «Մոնոպոլիոնի» մասին Պրոկոպիոսը հիշատակություն ունի նաև «Գաղտնի պատմության» մեջ (Գլ. 20):
- 55 Անիաբեդ անվան այլ տարրնթերցումներն են Βενιαμιδην, 'Αβενιαμιδην: Համապատասխանում է պարսկերեն d'inbed-ին, որ նշանակում է արարողապետ: Տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 16:
- 56 Պետրա հունարեն նշանակում է վեմ, ժայռ:
- 57 Հունարենում՝ Ναΐεδοι, Լազարդը (Gesammelte Abhandl., 191) այդ համարում է ոչ թե հատուկ անուն, այլ հասարակ, հայերեն «նահապետ» բառը, որը նաև տիտղոս էր:
- 58 Սիսավրանոն, հունարեն Σισαυράων: Քաղաք Միջագետքում, ժամանակակից Sêrwan-ը, Նիսիբիսից 39 կիլոմետր արևելք:
- 59 Պրոկոպիոսը հին անունով Ասորեստան է անվանում պարսից երկիրը: Հայկական աղբյուրներում էլ է հանդիպում նույն բանը:
- 60 Ֆազա (Φαζα) հունարեն նշանակում է «շատակեր»:
- 61 Արեթասի Ասորեստանյան գործունեության մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է նաև «Գաղտնի պատմության» մեջ (զլուխ 2), որի թարգմանությունը տե՛ս 291-րդ էջում:
- 62 542 թ.:
- 63 Հմմտ. Գիրք Բ., զլ. 5:

- 64 Հին քաղաք Եփրատի աջ ափին: Կոչվում էր նաև Դուրա: Այս քաղաքի ավերակները հայտնաբերվեցին 1920 թ. և այնտեղ կատարվեցին հնագիտական հսկայական նշանակություն ունեցող պեղումներ:
- 65 Σιλεντάριος, գալատիներեն Silentiarius-ն է: Սիլենտիարիոսները սկզբում, հռոմեական ժամանակաշրջանում, ստրուկներ էին, որոնց պարտականությունն էր տիրոջ տան անդորրի պահպանումը: Հետագայում արքունիքում հանդես եկավ սիլենտիարիոսների հատուկ ծառայություն, որն հետևում էր կայսեր և նրա ընտանիքի անդամների ննջասենյակներում կարգ ու կանոնի, ապա նաև հանդիսակարգի պահպանման և այլն: Նրանք մոտ երեսուն հոգի էին:
- 66 Ինչպես և հայերեն՝ կայսր:
- 67 «Գաղտնի պատմություն» մեջ Պրոկոպիոսը ցույց է տալիս այս Հովհաննեսի պատանդ հանձնվելու իսկական դրդապատճառները: Տե՛ս սույն աշխատության 294 էջը:
- 68 Այս Վասակը, Արտավան Արշակունու աներձագը, 539 թ. դիսավորել էր հայ ապստամբների պատվիրակությունը խոսրովի մոտ: Տե՛ս Գիրք Բ., գլ. 3:
- 69 Համաճարակը բռնկվեց 542 թ., Անտիոքի գրավումից (540 թ.) երկու տարի հետո (տե՛ս Evagrius, Hist. eccl. IV, 29, Migne, Patr. t. 86, pars 2 col. 2752):
- 70 Պելուսիոն, քաղաք Եգիպտոսում, Նեղոսի դելտայում, ժամանակակից Պորտ Սալիդից արևելք:
- 71 Հասկանալի է, որովհետև նրանք իմունիտետ էին ձեռք բերել:
- 72 Համաճարակը տարածվում էր, ըստ երևույթին, նավերի միջոցով:
- 73 544 թ.:
- 74 Տե՛ս 71 ծանոթությունը:
- 75 Ἀποκρισιάριος կամ Referendarius.
- 76 Սիկայ (հունարեն Συχαί) ժամանակակից Ղալաթիան:
- 77 Խոսքը Կոստանդնուպոլսի դեմոսի մասին է, որ բաժանված էր տարբեր «կողմերի»: Այդ մասին տե՛ս Ա. գրքի 24 գլուխը:
- 78 543 թ.: Ադարբեյդանի տակ ենթադրվում է Ատրպատականը: Ատրուշանը հայկական աղբյուրների համաձայն գտնվում էր Ատրպատականի Գանձակ քաղաքում: Սերբոսը այս ատրուշանը անվանում է «հրատ»: Խոսելով արաբական առաջին արշավանքների մասին, Սերբոսը ցույց է տալիս, որ արաբները գրավեցին, հասան «մինչև ցԳանձակ քաղաք և ցՀրատն մեծ՝ որ (Ատրպատական դաւառի)»:
- 79 Հունարեն Ἑστία-ն, լատիներեն՝ Vestā: Օջախի աստվածությունը: Ἑστία հունարեն նշանակում է օջախ:
- 80 Այսինքն հայոց կաթողիկոսին: Սեն-Մարտենը ենթադրում է, որ խոսքը Հովհաննես Բ. Գաբեղյանի (533—551) մասին է: Տե՛ս նրա 2-րդ ծանոթությունը Lebeau-ի Histoire du Bas-Empire-ի 9-րդ հատորի 75-րդ էջում:
- 81 Խոսրովի դեմ որդու բարձրացված ապստամբության մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է նաև «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ: Տե՛ս սույն աշխատության 259 էջում: Այնտեղ Պրոկոպիոսը տալիս է ապստամբ որդու անունը՝ Անատոզադոս ('Ανατοζαδός), պարսկերեն՝ Anōšazad (տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 18): Ապստամբությունը ճնշվում է և Անատոզադոսը խեղանդամ դարձվում, որպեսզի այլևս արքա

չղառնա, որովհետև ըստ պարսից օրենքի, մարմնական որևէ պակասություն ունեցող անձանավորություն չէր կարող գահ բարձրանալ:

82 Իհարկե, ոչ ներքինի նարսեսը, այլ նարսես Կամսարականը:

83 Կիթարիզոն, հունարեն Κιθαρίζων: Այն գտնվում էր պարսկա-բյուզանդական սահմանի վրա, Հաշտյանք գավառում: Նրա կոնկրետ տեղը դեռ հայտնի չէ: Ն. Ադոնցը հնարավոր է համարում այն տեղադրել ժամանակակից ներքո-հիշյալ ամրացված տեղերից որևէ մեկում—Շեյխ-Սելիմկալա, Աղնաբերդ կամ Աստեղաբերդ, կամ էլ Ճապաղ ջրում գտնվող Դարեղոռ-յում *И. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана*, стр. 19,22): Ս. Երեմյանը գտնում է, որ Կիթարիզոնը, ըստ երևույթին հետազայում կոչվել է Ճապաղջուր: Տե՛ս Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:

84 Սահակ Կամսարականը, կրտսեր եղբայրը Նարսեսի և Արատիոսի (տե՛ս Պարսկական պատերազմի մասին» Գիրք Ա., գլ. 15), որ Բողբերդը գաղտնի կերպով հանձնեց բյուզանդացիներին:

85 Խորզիանենե, Պրոկոպիոսի մոտ՝ Χορζιανης: «Կառուցումների մասին» աշխատության մեջ հիշատակվում է Χορζιανης — Կորզանե կամ Χορζιανης — Խորզանե ձևով: Հայոց Խորձյան գավառն է Չորրորդ Հայքում: Կորյունի մոտ կոչվում է «Խորձենական գաւառ»: Գտնվում էր Կիթառիձի և Թեոդոսուպոլսի միջև: Այս գավառում էր գտնվում Արտալեսոն քաղաք-ամրոցը, որ Հուստինիանոսը դարձրեց դուքսի նստավայր (տե՛ս «Կառուցումների մասին» աշխատության Գ., 3): Այժմ կոչվում է Քրդի՝ Մեւս Գայլ գետի վերին և միջին հոսանքի ձորահովիտը: Կենտրոնն էր Կողբերդ կամ Կեղի: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 55:

86 Ֆիսոն վայրը (հունարեն Φισων): Մայաֆարկիսից ոչ հեռու, Գինի և Գագրուի միջև այժմ գտնվում է մի փոքր գյուղ Ֆիս անունով: Նրա հյուսիսային մասում գտնվում են հին ամրոցի հուսկապ ավերակները, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում են Հուստինիանոս կայսեր կողմից կառուցված Ֆիսոն ամրոցին: Տե՛ս *И. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана*, стр. 11: Ֆիսոնի մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է նաև «Կառուցումների մասին» աշխատության Գ գրքի 3-րդ գլխում:

87 Բնագրում Δουβιζος: Խոսքը Դվին քաղաքի մասին է: Պրոկոպիոսն այն անվանում է Γούβα. որ նշանակում է համընդհանուր, տիեզերական: րածություն, ագարակ, շրջան նաև քաղաք՝ ավելի ուշ շրջանի բնագրերում:

88 Καραλαζος. որ նշանակում է համընդհանուր, տիեզերական:

89 Բնագրում Ἀγγλων: Հայկական Անգղ անունով ամրոց է: Այդպիսի Անգղներ Հայաստանում բազմաթիվ էին: Սեն-Մարտենը դրա տակ ենթադրում է Սաղկոտն գավառում գտնվող Անգղը: Տե՛ս նրա 4-րդ ծանոթությունը *Lebeau-ի Histoire du Bas-Empire* աշխատության 9-րդ հատորի 16-րդ էջում: Այն հիշատակվում է Եղիշեի կողմից:

90 Բնագրում Ταραβων Γούβα: Խոսքը Տարոնի (Տարաոն) մասին է: Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 85:

91 Խոսրովի 4-րդ արշավանքը տեղի ունեցավ 544 թ.:

92 Լատիներեն aggesta: նշանակում է «հողաբլուր»:

93 Այսինքն Καραζα: քաղաքի բնակիչներին:

94 Եղեսիա քաղաքն ուներ վեց դարպաս, որոնցից ամեն մեկը իր անունն ուներ: Պրոկոպիոս Կեսարացու Βαρλαάμ πόντις կոչվածը համապատասխանում է Barláha -ին: Մի այլ դարպասի անունն էր Shāe , որն ամենայն հա-

- վանականությամբ համապատասխանում է Պրոկոպիոսի *Στοιχει πύλαι-յին*, Այդ մասին տե՛ս *Duval*, *Histoire d'Edesse*, p. 207, n. 1: Հմմտ. *E. Honigmann*-ի հոդվածը (Orfa) *Encyclopedie de l'Islam*-ում:
- 95 Բնագրում *Ἐρεσούρια*, այսինքն «երեք աշտարակ»:
- 96 Տե՛ս 94-րդ ծանոթադրությունը:
- 97 Տրիբունոս բժշկի մասին տե՛ս նաև «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ (Դ. 10):
- 98 545 թվականին:
- 99 Պրոկոպիոսը հունացնում է սեմական ստավածուհի *Al Uzza*-յին, դարձնելով Ափրոդիտե:
- 100 Արեթասին դավաճանության մեջ կասկածելու պատճառը Պրոկոպիոսը ցույց է տվել վերը: Տե՛ս էջ 128:
- 101 Իսդիգունաս, հունարեն *Ἰσθίδουνας*, պարսկերեն *Yazdwsnasp* անունն է: Ծագումով Միհրանյան տոհմից: Տե՛ս *F. Justi*, *Iranisches Namenbuch*, S. 149, № 4:
- 102 Գիրք Ա, գլուխ 12:
- 103 Գիրք Բ, գլուխ 19:
- 104 Այս Բրադուկիոսի ճակատագրի մասին տե՛ս «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ, գիրք Դ, գլուխ 11:
- 105 Բնագրում *Φαρσάνης*:
- 106 549 թվականին:
- 107 Բնագրում *Βόας* (միջին դարերում արտասանվում էր *Վոաս*), համապատասխանում է հայերեն Վոհ կամ Յոհ գետին: Ճորոխ գետն է, որ լատինական սկզբնաղբյուրներում կոչվում էր նաև Ակամպսիս:
- 108 Զեխերի ազգային պատկանելիությունը դեռ լրիվ չի որոշված: Նրանց տաճ ենթադրվում են ադիգեական (չեքեզական) ծագում ունեցող ցեղեր: Տե՛ս *Յ. Վ. Анчабадзе*, *Из истории средневековой Абхазии (VI—XVIII вв.)*, Сухуми, 1959, стр. 34:
- 109 Բնագրում *Ἀρχαίοπολις* եգերացիների Զիխան-Քվիշա, վրացերեն Ցիխե-Գոշի քաղաքը: Այժմ նաքալաքեվի գյուղն է: Արխայոպոլիսը Հադիկայի թագավորության մայրաքաղաքն էր: Տե՛ս Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 41:
- 110 Այժմ Սուխումի քաղաքը:
- 111 Բնագրում *Πεταύρις* (սեռականը *Πεταύριος*): Վրացական աղբյուրների Բիճվինթան, այժմ Պիցունդա վայրը Աբխազիայում:
- 112 Բնագրում *Σαῶδα*:
- 113 Բնագրում *Σαρπαρις*: Այժմ կոչվում է Շորապանի:
- 114 Հոռոպոլիս (*Ἱεροπόλις*) հունարեն նշանակում է «վարդերի քաղաք», «վարդաքաղաք», «վարդաշեն»: Վրացական Վարդցիխե կամ Վարցիխե քաղաքն է:
- 115 Մոխորեսիս քաղաքը և գավառը գտնվում էին այժմյան Մդենիս ծղալի և Ռիսնյո գետերի միջև:
- 116 Մոնոպոլիոնի մասին տե՛ս վերը, Գրք Բ, գլ. 15:
- 117 Բնագրում *Ῥιζάνιον*. Համապատասխանում է այժմյան Ռիդե նավահանգիսին:
- 118 Աթինա քաղաքը հաղտիբում, այժմ էլ նույն անունով բնակավայր: Վերջերս անվանվել է Բադար: Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 32:

119 Այս Թովմայր որդի հայազգի Հովհաննեսի մասին Պրոկոպիոսը հիշատակում է նաև «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության Դ գրքի 8-րդ գլխում (տե՛ս սույն աշխատության 252 էջը)։ Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ Թովմային նույնացնում է Հուստինիանոսի 31-րդ նովելլայում (գլ. 2) հիշատակված Հայաստանի կոմես Թովմայի հետ։ Տե՛ս *Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана*, стр. 178։

120 Այսինքն Աթինա։ Տե՛ս ծանոթ. 118։

121 549 թվականին։

122 548 թվականին Հովհաննես Կապադովկացու և Թեոդորա կայսրուհու սրված հարաբերությունների մասին տե՛ս վերը, էջ 71։ Հովհաննեսը հնարավորություն չունեի Կոստանդնուպոլիս վերադառնալ Թեոդորայի կենդանության ժամանակ։

ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Կ Ի Ո Ր Դ

- 1 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 9։
- 2 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 10։
- 3 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 2։
- 4 Փզերր պարսկական բանակում օգտագործվում էին հեծելազորի հետ միասին և իրենց մոնշյունով, զարհուրելի արտաբխով ահ ու սարսափ էին տարածում թշնամու և նրա ձիերի վրա։ Պարսիկները փղեր օգտագործեցին նաև հայերի դեմ Ավարայրի ճակատամարտում։
- 5 Յրուրա (հունարեն *φρουρά*) նշանակում է պահակատեղի։
- 6 Խոսքը, հասկանալի է, ոչ թե Թեոդոսուպոլիս-Կարինի մասին է, այլ Աբորրա գետի ափին գտնվող Թեոդոսուպոլիս, որի մասին Պրոկոպիոսը խոսում է մի քիչ հետո։
- 7 Անթիմիոս Տրալլացին և Իսիդորոս Միլետացին Հուստինիանոսի խոշորագույն ճարտարապետներն էին, որոնց նախագծով կառուցվեց, ի միջի ալլոց, նաև սուրբ Սոֆիայի տաճարը Կոստանդնուպոլսում։ 537 թ.։
- 8 Բերդը գտնվում էր Ամիդի շրջակայքում և հունարեն կոչվում էր *Ῥαῖνός* կամ *Ῥαῖνός*, որը Tur Abdin-ի տառադարձությունն է։ Հիշատակվում է «Աշխարհացոյց»-ում «Տուր-Աբդին գաւառ» ձևով։ Տե՛ս Ս. Նրեմյան. *նշվ. աշխ.*, էջ 113։ Ներկայումս կոչվում է Halim Ta i Qalesy (տե՛ս *Marquart, Eransahr*, S. 114; *E. Honigmann, Die Ostgrenze*, S. 12 sq.).
- 9 Բնագրում *Ῥωμανός* չէջն. որ նշանակում է «Հռոմայեցիների ազարակ»։
- 10 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 19։ Մանրամասնություններ տե՛ս «Գաղտնի պատմության» մեջ, գլ. 2։
- 11 Ապաղնաս, հունարեն *Ἀπαλνας*, գտնվում էր Ամիդի շրջակայքում։ Նույնանուն բերդ կար նաև Օսրոնեում։ Նրկուսի մասին էլ հիշատակություն կա *Notitia dignitatum*-ում։ Տե՛ս *E. Honigmann, Die Ostgrenze*, S. 14.
- 12 Բիրթոնը գտնվում էր Եփրատի ափին, Դելր-էդ Ձորի շրջակայքում։
- 13 Նշանակում է սպիտակ բար։
- 14 Բնագրում *Ἀντιόχεια*. Համապատասխանում է Tell Hānūqa- յին։ Տե՛ս *E. Honigmann, Die Ostgrenze*, S. 16.

- 15 Բնագրում Συριάζ: Համապատասխանում է Դալսան գետին: Տե՛ս *Н. В. Пу-
зулевская*, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 33:
- 16 Հավանաբար ժամանակակից Տաբուս Դելթ-էզ Զորի մոտ:
- 17 Զենոբիա քաղաքը կառուցված էր Եփրատի վրա: (Նրա մասին տե՛ս նաև
«Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության Բ գրքում, գլ. 5): Նրա
տեղում այժմ գտնվում է Զելեբիյե գյուղը:
- 18 Բնագրում lacuna.
- 19 Բնագրում Ζεῦγλα: Նշանավոր գետանցք և քաղաք Եփրատ գետի աջ ափի
վրա, Ասորիքում, կառուցված Սելևկոս Ա-ի կողմից, այժմյան հալփան
գյուղի մոտ: Տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 52:
- 20 Ասորիքի Անտիոքում կատարված շինարարության և այլ հարցերի մասին տե՛ս
G. Downey, Procopios on Antioch, A Study of a Method in the „de
Aedificiis“ Byzantion, 14 (1939), p. 361—378: «Աշխարհացոյց»-ում
այն կոչվում է «Աւագն Անտիոք»: Տե՛ս Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 112:
- 21 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 8:
- 22 ՆՈՇՆՆԻՆԻՆ, Թարգմանաբար նշանակում է «էշ խեղդող»:
- 23 Կյուրոս, քաղաք հյուսիսային Ասորիքում: Կառուցվել է 320—300 թթ. մթա-
մակեդոնացիների կողմից: Այս քաղաքի անունից հյուսիսային Ասորիքի մի
ամբողջ շրջան կոչվում էր Կյուրեստիկե: Այժմ կոչվում է Խորբես:

Գ Ի Ր Ք Ե Ր Ր Ո Ր Դ

- 1 Արևելք ասելով Պրոկոպիոս Կեսարացին, ինչպես նաև այլ բյուզանդական հե-
ղինակներ, նկատի ունի Միջագետքն ու Ասորիքը: Պարսկահայաստանը
Արևելք հասկացողության մեջ չէր մտնում:
- 2 Այսինքն Կարինը, և ոչ թե Աբորրա գետի ափին գտնվող Թեոդոսուպոլիս քա-
ղաքը:
- 3 Խոսքը Ալեքսանդր Սևերոսի մասին է (205—225):
- 4 Այս «Հայոց պատմության» մասին Պրոկոպիոսը հիշում է մի քանի անգամ:
Տե՛ս վերը, «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, 34, 41-րդ ծանո-
թագրությունները: Պրոկոպիոս Կեսարացին առաջին հայ Արշակունուն հա-
մարում է պարթևների թագավորի եղբայր ու անվանում նրան Արշակ: Անա-
նունի մոտ ևս առաջին հայ Արշակունին կոչվում է Արշակ, բայց նա հանդե-
ս է գալիս որպես պարթևների թագավոր Արշակի որդին: Խորենացին ի տար-
բերություն Անանունի, առաջին հայ Արշակունուն համարում է պարթև Ար-
շակի եղբայր, ինչպես և Պրոկոպիոսի մոտ, բայց վերջինիս տալիս է վա-
ղարշակ անունը: Ինչպես Գ. Սարգսյանն է ցույց տալիս, Պրոկոպիոսի վերո-
հիշյալ ցուցումը անհնար է բխեցնել Անանունի կամ Խորենացու տվյալնե-
րից: Մանրամասն տե՛ս Գ. Սարգսյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմու-
թյան» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1966, էջ 127 և հտ.:
- 5 Խոսքը Արշակ Գ թագավորի մասին է, որի ժամանակ տեղի ունեցավ Հայաստա-
նի առաջին բաժանումը՝ 387 թ.:
- 6 Թեոդոս Մեծի որդին (395—408):
- 7 Թեոդոս Փոքրը (408—450):
- 8 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 3:

- 9 Հայաստանի կոմեսը նստում էր Թեոդոսուպոլիս—Կարինում: Նրա նշանակման մասին հիշատակում է նաև Մովսես Խորենացին (Գ., 46):
- 10 Բնագրում ԾԵՐԶԵՂՈՅ: լատիներեն տերմինով այս զորավարը կոչվում էր Magister militum per Armeniam: Նա նշանակվեց 529 թ.: Մեզ է հասել այդ առթիվ հրապարակված հրամանագիրը: Առաջին զորավարը Սիտտասն էր, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 531 թ.: Տե՛ս *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 136: Նրա իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն Մեծ Հայքի, այլև Պողեմոնյան Պոնտոսի և հարավային Հայաստանի ինքնավար իշխանությունների, սատրապությունների վրա: Սիտտասի լրիվ տիտղոսն էր Magister militum per Armeniam et Pontum Polemonia cum et gentes: Տե՛ս Corpus Iuris Civilis, vol. II, Codex Iustinianus-liber I, 29, 5. Զորավարի նստավայրն էր Թեոդոսուպոլիս—Կարինը:
- 11 Այսինքն բյուզանդական Մեծ Հայքը, որը կոչվում էր նաև Ներքնադույն Հայք, Magnam Armeniam, quae Interior dicebatur, Cod. Iust. lib. I, 29, 5, Հուստինիանոսի 31-րդ նովելլայում այն կոչվում է ԵՆՈՇԵԶԵՂ:
- 12 Սատրապների տակ հասկացվում են հայկական ինքնավար նախարարությունները հարավային Հայաստանում: Պրոկոպիոսը նրանք թվով հինգ է համարում, բայց իրականում, ինչպես ցույց է տրված Հուստինիանոս կայսեր մի հրովարտական (Codex Iustinianus, De officio magistri militum, I, 29, 5) վեց էին (gentes: Anzetenam videlicet, Ingilenam, Asthianenam, Sophenam, Sophanenam, in qua est Martyropolis, Balabitenam): Աղբյուրների այս հակասության շուրջ տե՛ս Վ. Դյուրնբերկ, հոդվածական Հայաստան, էջ 45, նաև *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 43—44:
- 13 Նշանակների նման նկարագրության մենք հանդիպում ենք նաև Մալալասի մոտ՝ լազերի թագավորի կապակցությամբ: Տե՛ս *Malala*: Chronographia, p. 413: հմմտ. *Theophanis Chronographia*, p. 259—260:
- 14 Իլյոսի և Լեոնտիոսի ապստամբությունը Ջենոն կայսեր դեմ ծագեց 484 թ.:
- 15 Հունարեն Βαλαβιτενά: լատ. Balabitenae: Համապատասխանում է հայոց Բալահովիտին, Արածանի գետի վրա, Եփրատի և Արևմտյան Տիգրիսի միջև: Այժմ կոչվում է Պալու:
- 16 Բնագրում ԵՍՆԿ, լատիներեն gentes.
- 17 Նախքան Հուստինիանոսի ռեֆորմները, ռազմական կենտրոն էր համարվում Մելիտենն քաղաքը, ուր նստում էր Հայաստանի զուբսը: Հուստինիանոսի ռեֆորմներից հետո զուբսը ենթարկվում էր զորավար-ստրատեգին: Նոր նշանակված զուբսերից մեկը նստում էր Արտալեսում, երկուսը, ինչպես ցույց է տալիս Պրոկոպիոսը, սատրապական տերիտորիայում՝ Կիթարիդոնում և Մարտիրոպոլսում, իսկ երկուսն էլ Օրոնում և Ցանդակում: Տե՛ս *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 139—140:
- 18 Մարտիրոպոլիս քաղաքը գտնվում էր Նիմֆիոս գետի ափին, որը բյուզանդացիների և պարսիկների միջև սահման էր այստեղ: Պրոկոպիոսն այն հիշատակում է նաև «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ (Ա, 21): Հայկական աղբյուրներում այն կոչվում է Մարտիրոսաց քաղաք:
- 19 Կիթարիդոն-Կիթաոիճի մասին տե՛ս վերը, ծան. 83:
- 20 Մեծ Ծոփք գավառը:
- 21 Նիմֆիոս գետն այժմ կոչվում է Բաթման սու:

- 22 Արքանենն, Պրոկոպիոսի մոտ 'Αρζανηνή. Ամմիանոս Մարկելինոսի մոտ Arzanena, Arzianena, արաբական աղբյուրներում Arzan: Հայոց Աղծն— Արդն գավառն է Աղծնիք աշխարհում: Մանրամասն տե՛ս Հ. Հյուրուման, Հին հայոց տեղվո անունները, Վիեննա, 1907, էջ 73 հտ.:
- 23 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 9:
- 24 Իլիրիոսոս և Սաֆիսաս լեռնանցք: Գտնվում էր Ֆիսոն վայրի մոտ: 586 թ. բյուզանդական զորավար Ֆիլիպպիկոսը իր ղեպի Ամիո նահանջի ժամանակ ճանապարհին վերակառուցեց Ֆատախ և Ալալեյս ամրոցները իզալա լեռներում և այնտեղ զորաբանակ հաստատեց: Այս երկու ամրությունները համապատասխանում են Պրոկոպիոսի հիշատակած կլեյսուրներին՝ Իլիրիոսոսին և Սաֆիսասին: Իլիրիոսոսը հանդիպում է հայկական աղբյուրներում Ոլոր ձևով, ասորիների մոտ՝ Հալորաս, իսկ արաբների մոտ՝ Հալուրիս: Տե՛ս H. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 10—11:
- 25 Ասթիանենն երկիր: Զորորդ Հայթի երկրորդ գավառն էր, ուներ կարևոր ուղի-մա-ստրատեգիական նշանակություն և կազմում էր արքունի տան սեփականությունը: Տե՛ս Ս. Յրեմյան, նշվ. աշխ., էջ 62: Հիշատակված է Հուստինիանոսի Կողբքսում Asthianena նաև նրա 31-րդ նովեմբրում՝ 'Ασθιανηνή ձևով: Համապատասխանում է հայկական աղբյուրների Հալտեանք գավառին: Նա հարավային Հայաստանում գտնվող վեց ինքնավար սատրապություններից մեկն էր: Հաշտյանքը, ինչպես նաև Բալահովտը Պարսկահայաստանից անջատվել էին և մտել բյուզանդական պետության կազմում 377 թ.: Տե՛ս H. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, с тр 44:
- 26 Խորղանն, բնագրում Χορζανή: Խորձյան գավառն է:
- 27 Արտալեսոնը գտնվում էր Կիթարիզոնից մեկ օրվա հեռավորության վրա ղեպի հյուսիս, Մանանաղիի մոտ: Բյուզանդական պատմիչ Մենանդրոսը 576 թվականին Խոսրով Անուշիրվանի արշավանքի կապակցությամբ հիշատակում է Արաբեսոն ('Αρζεβαν) գյուղը, որն համապատասխանում է Արտալեսոնին: Արտալեսոնը ժամանակակից էնդիրիսն է: Տե՛ս H. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 20—21:
- 28 Սատալան (Սատաղը) Առաջին Հայթի քաղաք էր, որը հետագայում, Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ, մտավ նորաստեղծ Ներքնագույն Հայթի սահմանների մեջ: Սատալայից Մելիտենն ձգվում էր պաշտպանական երկրորդ գիծը, որն իր դիրքով և նշանակությամբ հավասար էր Թեոդոսոպոլիս—Մարտիրոպոլիս առաջին գծին: Տե՛ս H. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 141:
- 29 Այս Օսրոենն վայրը ոչ մի առնչություն չունի Օսրոենն երկրի հետ, որը հիշատակված է «Կառուցումների մասին» աշխատության երկրորդ գրքում (գլ. 8): Պտղոմեոսը իր «Աշխարհագրության» մեջ հիշատակում է այն շրջանը, որտեղ էր գտնվում նաև Սատալա քաղաքը, Օրբալեսենն ձևով: Նրանից հարավ գտնվում էր ըստ Պտղոմեոսի Օրսենն գավառը: Պրոկոպիոսի տեքստի հրատարակիչ Մալտրետոսը Պրոկոպիոսի հիշատակած այս Օսրոենն նույնացնում է Պտղոմեոսի վերոհիշյալ Օրսեննի հետ: Ն. Աղոնցը ոչ մի ընդհանուր բան չի գտնում ոչ Օրբալեսեննի, և ոչ էլ Օրսեննի հետ և ենթադրում է, որ ավելի շուտ այս Օսրոեննի տակ ենթադրվում է հայկական Երեզը (տե՛ս H. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 60, прим. 1):

- 30 Կոլոնիա քաղաքը կառուցվել է ղեռևս հռոմեական ժամանակաշրջանում, բայց զարգացավ առանձնապես բյուզանդանիցների կողմից: Հուստինիանոս կայսեր կառուցած ամրությունների ավերակները մինչև օրս երևում են: Կոլոնիայի տեղում է գտնվում այժմ Կոյլի-Հիսար գյուղը:
- 31 Հունարեն Βασιλεύων: Հայոց Բաբերդն է: Ավելի ուշ շրջանի բյուզանդական աղբյուրներում նա հանդես է գալիս արևմտահայ արտասանությամբ Βασιλεύς կամ Βασιλεύς:
- 32 Արեն, Լյուսիորմոն և Պետրիոս վայրերի տեղադրությունը հայտնի չէ: Ն. Աղոնցի ենթադրությամբ նրանք Բայբերդի մոտակայքում պետք է գտնված լինեն: Տե՛ս Ի. ԱժՈՒԱ, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 147:
- 33 Լյուստարաիդոն (հուն. Λυσταριώων) Ն. Աղոնցը նույնացնում է Օլոտոյարիդի հետ: Տե՛ս Ի. ԱժՈՒԱ, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 147:
- 34 Գերմանոսի Ֆուսատոն Ն. Աղոնցը նույնացնում է IX դարում Տրապիզոնի մետրոպոլիայի մեջ մտնող եպիսկոպոսանիստ քաղաքներից մեկի՝ Կերամենի հետ, ժամանակակից Կրոմի, Գյումուշխանեից հյուսիս գտնվող մի գյուղ (Ի. ԱժՈՒԱ, ук. соч., стр. 148): Ս. Տ. Երեմյանը Գերմանոսի Ֆուսատոնի տակ ենթադրում է VII դարի «Մղոնաշափք»-ում հանդիպող Փոսադուոն վայրը, որ գտնվում էր Կարինից դեպի Կոլոնիա տանող ճանապարհի վրա, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծում, Գալլ գետի (Լյուկոս) ակունքների մոտ, և որ Փոսադուոն լեռանցքը համապատասխանում է այժմյան Վալուկի լեռանցքին: Տե՛ս Ս. Խրեմյան, եղվ. աշխ., էջ 88:
- 35 Ժամանակակից Սվաղ քաղաքը:
- 36 Նիկոպոլիսը գտնվում էր Փոքր Հայքում: Կառուցվել էր Պոմպելիոսի կողմից՝ Միհրդատի դեմ հաղթանակ տանելուց հետո: Այժմ կոչվում է Շարին Գարահիսար:
- 37 Տեղն անհայտ: Ն. Աղոնցի ենթադրությամբ Բաբերդի մոտակայքում պետք է եղած լինի: Տե՛ս Ի. ԱժՈՒԱ, ук. соч., стр. 147:
- 38 Կուկարիդոնը գտնվում էր Կարինի մոտ, ժամանակակից Կոկարիսի տեղում: Հայերեն անունն է Կուկայառիճ և հիշատակված է դեռ Խորենացու կողմից «Հաուկի Կուկայառու» (Բ, 65): Տե՛ս Ի. ԱժՈՒԱ, ук. соч., стр. 147:
- 39 Հունարենում Βασιλεύ: Այս քաղաքը Հուստինիանոս կայսեր 31-րդ նովեմբրյան (գլ. 1) կոչվում է Լեոնտոպոլիս և Բաղանիս և համապատասխանում է հայերեն Վժանին: Նույնանուն մի գյուղ գոյություն ունի մինչև օրս էլ Եփրատի ափին, Եկեղյաց գավառի և Մանանդիի սահմանագլխին (տե՛ս Ի. ԱժՈՒԱ, ук. соч., стр. 144—145): Հուստինիանոսն այն վերանվանում է Հուստինիանուպոլիս: Ն. Աղոնցը ցույց է տալիս, որ Վժանը գտնվում էր Թևոդոսուպոլիս և Երզնգյանի միջև, որ Լեոնտոպոլիսը սխալմամբ են նույնացնում Վիժան—Բիղանա—Բաղանիսի հետ, նույնիսկ կայսեր վերոհիշյալ նովեմբրյան, այդ քաղաքների իրար շատ մոտիկ գտնվելու պատճառով:
- 40 Այժմ կոչվում է էսկի Մալաթիա: Մինչև Հուստինիանոս կայսրը բյուզանդական դուքսի նստավայրն էր: Ինչու Սյունակյացը ամբողջ Հայաստանի դուքսին անվանում է Մելիտենեի դուքս (տե՛ս Ի. Բ. Пигулевская, Месопотамия на рубеже V—VI вв., стр. 150):
- 41 Հռոմեական կայսր Տրայանոս (98—117):
- 42 Տե՛ս վերը, ծանոթ. 11:
- 43 Տե՛ս «Կառուցումների մասին», Գիրք Գ, գլ. 1:
- 44 Այսինքն անվանվեց Անաստասիուպոլիս:

- 45 Բնագրում հոգնակի թվով է բերված τῶν Ἀρχιεπισκόπων: Նկատի ունի Ա, Բ, Գ, Դ Հայքերը:
- 46 Յումինա քաղաքը գտնվում էր Բիղանա—Վժանից ոչ հեռու, հրդեհայի մոտ, Քեշիշ-դաղի նախալեռներում, ուր այժմ գտնվում է Զիմին վայրը: Հուստինիանոսն այն վերանվանեց Հուստինիանուպոլիս: Այստեղ էր նստում նաև եպիսկոպոսը, որը կոչվում էր Հուստինիանուպոլսի եպիսկոպոս կամ դավա-
ոի անունով՝ Եկեղյաց գավառի եպիսկոպոս: Տե՛ս Ի. ԱԾՕՏԱ, ԿԿ. ՏՕԿ. ՏՐ. 145:
- 47 Խոսքը Սիտտասի մասին է, որին Պրոկոպիոսը հիշատակել է «Պարսկական պա-
տերազմի մասին» աշխատության մեջ և այլուր:
- 48 Սխամալինիսոնը գտնվում էր ժամանակակից Զիմլա գյուղի տեղում:
- 49 Հորոնոն ամրոցը գտնվում էր ժամանակակից Խալանեն խանլարի տեղում, եր-
կու լեռնանցքների առաջ, որոնցից մեկը տանում է դեպի Բաբերդ, մյուսը՝
դեպի Երդնկա:
- 50 Օկենիտ ճաներն ապրում էին Բաբերդից հյուսիս, Ճորոխի արևմտյան վտակի
շրջանում, Խարտ-ի դաշտավայրում: Տե՛ս Ի. ԱԾՕՏԱ, ԿԿ. ՏՕԿ., ՏՐ. 63:
- 51 Ժամանակակից Խարտը՝ Բաբերդից վերև, Ճորոխի արևմտյան վտակի վրա,
Խարտ Օվասը-յում: Տե՛ս Ի. ԱԾՕՏԱ, ԿԿ. ՏՕԿ., ՏՐ. 62—63:
- 52 Հավանաբար գտնվում էր Պարխար լեռների շրջանում: Տե՛ս Ի. ԱԾՕՏԱ, ՏՐ. 63:
- 53 Կենան և Սիսիլիսոնը գտնվում էին Պարխար լեռների հյուսիսային վերջավո-
րությունում: Մանրամասն տե՛ս Ի. ԱԾՕՏԱ, ԿԿ. ՏՕԿ., ՏՐ. 63—64:
- 54 Ցանդակոն (հունարեն Τσαντζάκων: Ադոնցն առաջարկում է ուղղել Τσαντζ-
κων — Ցավզակոն): Սև ծովի ափին մոտ այժմ գտնվում է Ջավզագա գյու-
ղը, Կարա-դերե գետի վրա, որն հավանաբար համապատասխանում է Պրո-
կոպիոսի հիշատակած Ցանդակոնի հետ: Տե՛ս Ի. ԱԾՕՏԱ, ԿԿ. ՏՕԿ., ՏՐ. 65:
- 55 Հայտնի չէ Կոնկրետ ինչին է համապատասխանում:
- 56 Տե՛ս «Գոթական պատերազմի մասին» աշխատության Դ գիրքը, գլ. 12 (սույն
աշխատության 268-րդ էջը):
- 57 Տե՛ս «Գոթական պատերազմի մասին», Գիրք Դ, գլ. 4 (սույն աշխատության
248 էջը):
- 58 Նկատի ունի վեստգոթերի թագավոր Թեոդորիքոս Ա-ին (419—451), նշանավոր
Ալարիքոս Ա-ի թոռան:

ՎԱՆԴԱԼԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

- 1 Ֆեդերատներ էին կոչվում բյուզանդական բանակում ծառայող օտարերկրացի-
ները: Նրանք ոչ միայն զինված էին իրենց ժողովրդին հատուկ զենքերով,
այլև պահպանում էին իրենց սովորությունները, նիստն ու կացը, լեզուն,
պատերազմ մղելու իրենց հատուկ եղանակը: Նրանց ղեկավարները հասնում
էին բարձր աստիճանների, տիրանում բարձր պաշտոնների՝ և՛ ռազմական,
և՛ քաղաքական: Նրանք խոշոր դեր էին խաղում պետության գործերում:
Սկսած Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանից, ֆեդերատների հրամանատար-
ները բյուզանդացիներ էին, իսկ զորքերի էթնիկական կազմն արդեն խառն
էր, բացի օտարերկրացիներից, կային նաև բյուզանդացիներ:

- 2 Զորավար Դորոթեոսը մինչև 532 թ.՝ բյուզանդա-պարսկական հաշտության պայմանագրի կնքումը, կոչվում էր պարսիկների դեմ որպես Հայաստանի զորավար և հմուտ պատերազմող (տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին» Ա, 15)։ Նա ենթարկվում էր Սիտտասին։ Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ Դորոթեոսը Հայաստանի դուքսն էր, և ոչ զորավարը։ Հայաստանի զորավարը (magister militum per Armeniam) ինչպես Պրոկոպիոսն է յույց տալիս, Սիտտասն էր։ Տե՛ս II. Аѳонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 135։ Դորոթեոսի Աֆրիկայում գործող հայկական զորամասը որակված է որպես ֆեդերատ (դաշնակցային), մի բան, որ վկայում է նրա ինքնուրույնության մասին։ Այգապիսի վիճակում էին նաև հայկական նախարարությունների (սատրապությունների) ղորքերը։
- 3 Կավկանա քաղաքը այժմ կոչվում է Պորտո Լոմբարդո։
- 4 Բնագրում Κασγυῖων: հոսքը Կարթագեն քաղաքի մասին է, Աֆրիկայի հյուսիսային ափին, ժամանակակից Թունիսում։
- 5 Հյուպատպիստ (հունարեն ὑπαποτακτός) բառացի նշանակում է վահանակիր, բայց միաժամանակ նշանակում է թիկնապահ։
- 6 Դեկիմոն, այն է Decimum miliarium, Կարթագենից տաս մղոն հեռավորության վրա։
- 7 Դորիֆոոր (հունարեն διωρυχός) բառացի նշանակում է նիզակակիր, բայց միաժամանակ նշանակում է թիկնապահ։
- 8 Այս Արտավան Արշակունու մասին Պրոկոպիոս Կեսարացին հիշատակում է «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ, Գիրք Բ, գլ. 3։
- 9 Բյուզանդիոնը մավրուսիոսների մի շրջանն էր Լիբիայում։
- 10 Մավրուսիոսները հյուսիսային Աֆրիկայում ապրող բնիկ ժողովուրդն են։

ԳՈԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

- 1 հոսքը հայազգի հռչակավոր զորավար Նարսես ներքինու մասին է։
- 2 Պիկենոն (լատիներեն Picenum) քաղաք Միջին Իտալիայի արևելքում։
- 3 հոսքը Ներսես և Հրահատ Կամսարականների մասին է։
- 4 Ավքսիմոս քաղաքը այժմ կոչվում է Օսիմո։
- 5 Ժամանակակից Ռիմինին։
- 6 Ալարիքոս Բ-ը, Վեստգոթների թագավոր (484—507 թթ.)։
- 7 Ռավեննա, նշանավոր քաղաք Ադրիատիկ ծովից 8 կիլոմետր հեռավորության վրա, Ֆերրարա-Ռիմինի ճանապարհին։ Հայտնի է իր նշանավոր պատմական հուշարձաններով։
- 8 Ժամանակակից Միլան քաղաքը։
- 9 Լիգուրիա, նահանգ Իտալիայի հյուսիս-արևմուտքում։ Կենտրոնն է Մեդիոլանոն (Միլան) քաղաքը։
- 10 Ուրբիվենտոն, հռոմայեցիների Urbs Vetus, այժմ Օրվիետո։
- 11 Էմիլիա երկիր, շրջան հյուսիսային Իտալիայում, Պո գետի աջ ափին։
- 12 Պերանիոսը ծագումով իբերացի էր։ Նրա սկզբնական գործունեության մասին Բյուզանդիոնում Պրոկոպիոսը հիշատակում է «Պարսկական պատերազմի մասին» աշխատության մեջ։ Տե՛ս Գիրք Ա, գլուխ 12, գիրք Բ, գլ. 24, 25, 26—28։

- 13 Այժմ կոչվում է Ուրբինո:
- 14 Կայսենա (Կեսենա), ամրոց հյուսիսային իտալիայում, Ռավեննայից 300 աս-
պարեզ հեռավորության վրա, ինչպես վկայում է Պրոկոպիոսը:
- 15 Ֆորոկորնելիս (Forum Corneli) քաղաք հյուսիսային իտալիայում, Ռավեն-
նայից մի փոքր արևմուտք, այժմ իմոլա:
- 16 Բնագրում 'Αρταξέρξης — Արտավազ:
- 17 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին» Գիրք Բ, գլուխ 19: Նաև «Գաղտնի
պատմություն» գլուխ 2:
- 18 Վերոնա, իտալիայի նշանավոր քաղաք, Միլանից 150 կմ. դեպի արևելք:
- 19 Ժամանակակից Պո գետը:
- 20 Այժմ կոչվում է Ֆաենցա:
- 21 Իլլիրիայի քաղաք, Ադրիատիկ ծովի ափին:
- 22 Հռոմը կառուցված է այս Տիբերիս գետի վրա: Այժմ այն կոչվում է Տիբր:
- 23 Հռոմի նավահանգիստը:
- 24 Քաղաք Տիբրի գետաբերանի մոտ:
- 25 Գիլակիոս (հունարեն Γιλγίσιος) հայկական Գլակ անունն է: Տե՛ս Հ. Անառ-
յան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Ա, Երևան, 1942, էջ 477,
Ֆ. Յուստին սխալմամբ կարծում է, որ Գիլակիոս նշանակում է Գիլանցի:
Տե՛ս F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 115 B.
- 26 Դրիունտ, նավահանգիստ հարավային իտալիայում:
- 27 Բրենտեսիոն, քաղաք Կալաբրիայում, ժամանակակից Բրինդիզին:
- 28 Քաղաք Կալաբրիայում:
- 29 Տե՛ս «Վանդալական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 28:
- 30 Տե՛ս «Վանդալական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 28:
- 31 Պրոկոպիոսը պարսկահայի տակ նկատի ունի Պարսկաստանին ենթակա Հայաս-
տանի բնակչին:
- 32 Կեֆալոնիա, կղզի Հոնիական ծովում:
- 33 Կալաբրիա, Ապենինյան թերակղզու ամենահարավային ծայրամասը:
- 34 Այժմ կոչվում է Մեիդա, Դալմատիայի մի կղզի:
- 35 Պարսկական անուն, որ տարածված է նաև հայերի մոտ հորեն ձևով: Տե՛ս
Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Բ, Երևան, 1944,
էջ 543:
- 36 Պրոկոպիոսը նկատի ունի Քսենոփոնի Անաբազիսը (Դ, 8, 22) և Արրիանոսի
«Պերիպլուս»-ը (ԺԱ), որոնք ցույց են տալիս, որ կոլիսերը տրապիզոնցի-
ների հարևան են:
- 37 Հունարեն 'Αχαΐες: Պրոկոպիոսը ստուգաբանում է Ἀχαιοί բառից, որ
նշանակում է «ծով», «հաղթահարել»: Առաջին Ա-ն ժխտական մասնիկ է,
Իհարկե, ժողովրդական ստուգաբանություն է:
- 38 Այժմ կոչվում է Ախավա:
- 39 Բնագրում 'Αρσούς:
- 40 Խոսքը Ճորսու պահակի մասին է:
- 41 Դարյալի կիրճը:
- 42 Խոսքը արխալների մասին է:
- 43 Ժամանակակից Սուխումին ու Պիցունդան:
- 44 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 17:
- 45 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 30:
- 46 Հունարեն Τραχῆς. նշանակում է խորտուբորտ, քարքարոտ, անհարթ:

- 47 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 28:
- 48 Բնագրում *Ῥεων*:
- 49 Բնագրում *Σαυαπαις*. Ժամանակակից Շորապանին:
- 50 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Ա, գլ. 15:
- 51 Խոսքը Քութայիս քաղաքի մասին է:
- 52 Նկատի ունի Այետեսին, Մեգեյայի հորը, արգոնավորդների մասին առասպելի հերոսներից մեկին:
- 53 552 թ.:
- 54 Ժամանակակից Պլովգրիվ քաղաքը Բուլղարիայում:
- 55 Կրոտոն քաղաքը գտնվում էր ժամանակակից Կալաբրիայում:
- 56 551 թ.:
- 57 Բնագրում *Ἰουδαία*. համապատասխանում է ժամանակակից Տոսկանային:
- 58 Մ. Չամչյանը ենթադրում է, որ գա հայկական Ընջյուղ (ծիլ) բառից է: Տե՛ս նրա «Պատմություն Հայոց», հատ. Բ, էջ 272: Հ. Աճառյանը գտնում է, որ դրա հայերեն ձևն է Ընջյուղ (երինջ բառից): 5-րդ դարում Եղիշեն հիշատակում է ոմն Ընջյուղի, Վասակ Սյունեցու կողմնակիցների թվում: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 239—240:
- 59 553 թ.:

«ԳԱՂՏՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

- 1 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 19:
- 2 Այսինքն «Գաղտնի պատմության» առաջաբանում:
- 3 «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 17:
- 4 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 13:
- 5 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 1:
- 6 Տե՛ս «Պարսկական պատերազմի մասին», Գիրք Բ, գլ. 21:
- 7 Ստրատիոտները բյուզանդական զինվորականներն էին, որոնք բանակում կամ նավատորմիղում ծառայելու համար ստանում էին սլետությունից հողամաս:
- 8 Լատիներեն Limitaneus, այդպես էին կոչվում բյուզանդական սահմանապահները: Հետագայում հունարեն կոչվում էին ակրիտասներ:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

- 1 Corpus Iuris Civilis, vol. II, Codex Iustinianus, recognovit et retractavit *Paulus Kreuger*, Berolini, 1959, I, 29, 5, p. 82:
Հրովարտակր հրապարակվել է Հուստինիանոսի գահակալության հենց սկզբում: Տե՛ս *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 135:
- 2 Խոսքը նշանավոր դորավար, հայադգի Սիտտասի մասին է:
- 3 Corpus Iuris Civilis, vol. III, Novellae, Appendices, Edictum III de Armeniorum successione, p. 760—761: Հրապարակվել է 535 թ. հուլիսի, 23-ին: Տե՛ս *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 184:
- 4 Բնագրում չի պահպանվել այն անձնավորության անունը, որին է հասցեագրված սույն հրովարտակր: Ն. Ադոնցի ենթադրությամբ, դա Արևելքի պրետորյան պրեֆեկտ Հովհաննեսն է, որին հասցեագրված է 31-րդ նովելլան: Տե՛ս *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 185:
- 5 Հուստինիանոսը սույն հրովարտակր ուժի մեջ գնելով իր թագավորության սկզբից, 527 թ., բաղում դժվարությունների առաջ կանգնեց, որովհետև տեղում մեծ դժգոհություններ առաջացան: Այդ պատճառով նա հաջորդ տարին ստիպված եղավ հրապարակել նույն հարցին վերաբերող մի նոր հրովարտակ, որով վերանայում էր այդ հարցը և հրովարտակը ուժի մեջ դնում նրա հրապարակման օրից, որովհետև, «անցյալի վրա այն տարածելը... առաջ կրեբեր խառնաշփոթություն»:
- 6 Corpus Iuris Civilis, vol. III, Novellae, Nov. XXI, p. 144—146:
Հրապարակվել է 536 թ. մարտի 18-ին: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 184:
- 7 14-րդ ինգիկտիոնը սկսվում էր 535 թ. սեպտեմբերից:
- 8 Բնագրում՝ ՎԵՆԵՔՐՆԻՆԱ ՎՈՐԻՆ:
- 9 Corpus Iuris Civilis, vol. III, Novellae, Nov. XXXI, p. 235—239:
Հրապարակվել է 536 թ. մարտի 18-ին: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 184:
- 10 Հուստինիանոսն անցկացնելով պրովինցիաների վերակառուցումը ղեկավարվում էր ոչ միայն վարչական դրդապատճառներով, այլև դատավարության շահերով: Մինչև Հուստինիանոսը հռոմեական կայսրության մեջ դատավարությունը իրականացնում էր նույն ինքը պրովինցիայի ղեկավարը: Յուրաքանչյուր ղեկավար միաժամանակ դատավոր էր: Պրովինցիաներում կար դատարանային երեք աստիճան, համաձայն պրովինցիաների ղեկավարների երեք աստիճանների. օրդինար կամ կլարիսիմալին, սպեկտաբլային և իլլյուստրական: Հուստինիանոսի ռեֆորմների հետևանքով կառավարիչները բարձրացան սպեկտաբլային աստիճանի, այսինքն նույն ժամանակ դարձան *judices spectabiles*: Մինչև 500 սուլիդ հայցագին ունեցող գործերի մասին նրա վճիռը վերջնական էր: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 163—164:
- 11 Օրդինար դատավորների վճիռը մինչև 300 սուլիդ հայցագին ունեցող գործերի մասին վերջնական էր: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 164:

